

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Başvuru | Submitted 09.11.2024
Revizyon Talebi | Revision Requested 22.01.2025
Son Revizyon | Last Revision Received 25.01.2025
Kabul | Accepted 26.01.2025

Araştırma Makalesi | Research Article

🔓 Açık Erişim | Open Access

Osmanlı'nın Batılılaşma Sürecine Refleksif Bir Bakış: Mehmed Emin Efendi ve *Risâle-i İrşâdiyye* Adlı Eserine Yansıyan Teknik [Teknoloji] Karşıtlığı

A Reflexive Perspective on the Westernization Process of the Ottoman Empire: Mehmed Emin Efendi and his Opposition to Technique [Technology] Reflected in his work titled *Risâla-yi İrshâdiyya*

Eyüp Öztürk¹

¹ Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Trabzon-Türkiye

Öz *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbü'r ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* Osmanlı geleneğinde teknik karşıtı bir dille yazılmış ve bir bütün olarak bu konuya hasredilmiş hem ilk hem de tek eserdir. Risale Osmanlı'nın batılılaşma sürecine içeriden yönelen tepkileri anlamak açısından son derece önemli olmasına rağmen bazı problemler nedeniyle ilmi araştırmalara yeterince konu edilememiştir. Sorunların temel kaynağı ise risalenin Arapça asıl nüshasının ortada olmayışıdır. Arapça aslı bulunmadığı için risalenin kime ait olduğu hususunda ileri sürülen kuşkular tam olarak izale edilememiş, bu sebeple de eserdeki bilgiler kapsamlı bir tahlile konu kılınamamıştır. Bu makale vesilesi yapılan araştırmalar esnasında risalenin Arapça aslı bulunup görülmüş; bu nüshaya dayanarak hem eserin dönemin önemli dini figürlerinden birisi Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğunu dile getiren önceki araştırma sonuçları teyit edilmiş hem de bu noktada kuşkular öne süren çalışmaların kanaatleri tashih edilmiştir. Risale yazarının kimlik tespiti yapıldıktan sonra makalede bir din aliminin neden teknik gelişmelere karşı olabileceği sorusunun aydınlatılmasına odaklanılmıştır.

Abstract *Risâla al-irshâdiyya fî beyân al-fâbü'r wa'l-fabruka wa't-tiligrâf* is both the first and only work in the Ottoman tradition written in an anti-technical discourse and devoted to this subject as a whole. Although the treatise is extremely important for understanding the internal reactions to the westernization process of the Ottoman Empire, it has not been the subject of scholarly research due to some complications. The main source of the problems is the absence of the original Arabic copy of the treatise. Since the original Arabic copy was not available, the doubts about the authorship of the treatise could not be fully resolved, and therefore the information in the treatise could not be subjected to a comprehensive analysis. During the researches conducted for this article, the Arabic original of the treatise was found and seen; based on this copy, both the results of previous studies that stated that the treatise belonged to Mehmed Emin Efendi, one of the important religious figures of the period, were confirmed and the opinions of the studies that put forward doubts on this point were corrected. After identifying the author of the treatise, the article focuses on the question of why a religious scholar might be against technical developments.

Anahtar Kelimeler Osmanlı Tarihi · Osmanlı ve Bilim · Din ve Bilim · Mehmed Emin Efendi · Kadızâdeliler · Fatih Sofuları · Teknoloji Karşıtı Hareketler

Keywords Ottoman History · Ottoman and Science · Religion and Science · Mehmed Emin Efendi · Qadizâdelis · Fatih Sofus · Anti-Technology Movements

Atıf | Citation: Öztürk, Eyüp. "A reflexive perspective on the westernization process of the Ottoman Empire: Mehmed Emin Efendi and his opposition to technique [technology] reflected in his work titled *Risâla-yi İrshâdiyya*". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları–Studies in Ottoman Science* 26, 1 (2025): 107-130. <https://doi.org/10.26650/oba.1582033>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Öztürk, E.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Eyüp Öztürk eyupozturk@trabzon.edu.tr

Extended Summary

In the 1880s, Mehmed Emin Efendi, one of the important scholars of the 19th century, wrote a treatise entitled *Risâla al-irshâdiyya fî beyân al-fâbûr wa'l-fabruka wa't-tiligrâf*, which has an anti-technical content. This treatise, written in Arabic, is of great importance as it directly reflects the response of a segment of the Muslim citizens in the Ottoman Empire to the process of Westernization. However, despite its importance for understanding the westernization process of the Ottoman Empire, the treatise has not been the subject of sufficient academic analysis.

This article has been written with the aim of providing a comprehensive analysis of the aforementioned treatise and contributing to future research in this regard. For this purpose, this article is structured around the following content: The first objective of the article is to dispel the doubts about whether the author of the treatise was Mehmed Emin Efendi, and thus to put an end to the debates about the authorship of the treatise. In order to make this goal possible, the Arabic original of the treatise, which was previously unavailable, was found and through this text, a definite conclusion was reached that the author of the treatise was Mehmed Emin Efendi.

After identifying the author of the treatise, the article also questions why Mehmed Emin Efendi, a religious scholar with no interest in technical matters, decided to write an anti-technical treatise. At this point, the scholarly and personal life of Mehmed Emin Efendi is analyzed and it is pointed out that he was one of the late representatives of the Qadizâdelis school, which, as a scholarly tradition, was characterized by its extremely strict and rigid approach to understanding/interpreting religious texts. The article also pays special attention to the fact that Mehmed Emin Efendi was the leader of the *Fatih Sofus*, an extremely conservative community, and that this group lived a somewhat isolated life in the Fatih district of Istanbul, away from everyone else. It was thought that all this information about Mehmed Emin Efendi and his circle could provide an answer to the question of what kind of social environment *Risâla al-irshâdiyya* was written in.

From this point on, the article focuses on understanding how Mehmed Emin Efendi justified his opposition to technique. At this point, the following observations were made: Mehmed Emin Efendi acknowledges the benefits of technical inventions. However, he also believes that these innovations led to some changes in the lives of Muslims. Above all, technical innovations offer people a more comfortable and convenient life. However, Mehmed Emin Efendi does not believe that making people comfortable is the right thing to do. Mehmed Emin Efendi's mentality sees this world as intrinsically evil and renders all efforts to make it more prosperous meaningless. According to him, the more comfortable people become, the further they move away from God. Because as people use new technological devices, after a while they get the idea that they are self-sufficient and as a result they forget God. However, according to him, this world is not a place of comfort for people, but a place to accumulate provisions for the Hereafter.

Another important reason for Mehmed Emin Efendi's opposition to technology was that the inventors of these innovations were Westerners, that is, non-Muslims. According to him, this was a very dangerous development. Because the existence of new inventions began to shake the idea that Muslims were superior to non-Muslims. Westerners began to feel and express their superiority over Muslims because they had pioneered the invention of technical tools, and more importantly, even Muslims accepted this idea. So much so that Muslims now admire Westerners, whom they should have been hostile to, and almost take them as role models. Mehmed Emin Efendi believes that Muslims can only escape from this dangerous situation by moving away from everything originating from the western world, and he includes technological inventions in this category.

Giriş

On dokuzuncu asırda yaşamış bir Osmanlı âlimi olan Mehmed Emin Efendi¹ 1880'li yıllarda *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* isimli bir eser kaleme almıştır. Risale adından da anlaşılacağı üzere Osmanlı sınırları içerisinde kısa bir süre önce kullanıma geçen buharlı gemi, fabrika ve telgraf gibi teknik merkezli üç yeni olgu hakkındadır. Eser ve müellifi birkaç açıdan müstakil bir incelemeye konu edilmeyi hak etmektedir. Her şeyden önce risale yazarı Mehmed Emin Efendi teknik gelişmelerin mahiyeti/işleyişi hakkında izleyici olmak dışında herhangi bir fikri olmayan bir din âlimidir. Üstelik Mehmed Emin Efendi *Risâle-i irşâdiyye*'de teknik yeniliklere karşı olumsuz bir duruş sergilemiş ve söz konusu icatları Müslümanlar açısından sakınılması gereken tehlikeli aletler/makineler olarak konumlandırmıştır. Bu içerik *Risâle-i irşâdiyye*'yi Osmanlı geleneğinde müstakil olarak teknik karşıtı bir dille yazılmış ilk ve aynı zamanda tek eser olma konumuna yerleştirmektedir. Bu paye ise hem eseri hem de yazarını Osmanlı modernleşmesinin yeterince incelenmemiş bir yönüne, teknik/teknoloji karşıtlarının kendilerini hangi argümanlar üzerinden ifade ettiklerini anlama sürecine katkı sunmaya aday kılmaktadır.

Mehmed Emin Efendi'nin eserleri akademik ve popüler nitelikli pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bununla birlikte hakkında kaleme alınan makale ve tebliğlerin büyük bir kısmı Mehmed Emin Efendi'nin risalelerinden sadece birisini merkeze almış ve ait olduğu ilmi sahanın sınırları içerisinde eserin ifade ettiği manayı tespit etmeye odaklanmış, bu yönüyle de bütüncül bir zihniyet okuması hedeflememiş çalışmalardır.² Elinizdeki makale Mehmed Emin Efendi'nin daha önce asılları bulunamayan Arapça risalelerini, yeni saptanan arşiv belgelerini ve dönemin diğer kaynaklarını tarihsel olguların zamanla ilişkisini ekseninde yorumlayarak mevcut çalışmalar vasıtasıyla elde edilen sonuçları tashih etme/genişletme ve daha ileriye taşıma iddiasındadır.

Makale iki bölüm olarak kurgulanmıştır. İlk başlık altında *Risâle-i irşâdiyye* yazarının entelektüel bir portresi çizilmeye çalışılmış; bu amaçla Mehmed Emin Efendi'nin kişisel hayatına ve sosyal çevresinin tahliline odaklanılarak çalışmamıza konu olan risalenin nasıl bir zihin dünyasından neşet ettiğinin tespiti hedeflenmiştir. İkinci bölüm ise bir bütün olarak *Risâle-i İrşâdiyye*'nin analizine hasredilmiştir. Sonraki başlıklarda varılan kanaatlerin anlamlı olabilmesi için ilk olarak *Risâle-i İrşâdiyye*'nin Mehmed Emin Efendi'ye aidiyeti tartışılmış, böylelikle bu husustaki şüphelerin giderilmesi amaçlanmıştır. *Risâle-i İrşâdiyye*'nin teknik karşıtı bir eser olması ve dönemin şartları gereği Avrupa ile bağıni kurmadan teknik gelişmelerden bahsetmenin

¹Osmanlı geleneğinde aynı yazılışa sahip oldukları için Muhammed ve Mehmed isimlerinin arasını ayırmak zaman zaman problem olabilmektedir. Çalışmamıza konu olan müellifin bazı risalelerinde isminin Muhammed olarak hareketlendiği görülmektedir. Bununla birlikte o, akademik literatürde daha çok Mehmed ismi ile maruf olmuştur. Bizim bu çalışmada Mehmed ismini tercih etmemiz onun sonraki literatürde Mehmed ismi ile meşhur olması sebebiyledir.

²Kanaatimize göre Ali Birinci'nin Mehmed Emin Efendi'nin bütün risalesi üzerine kaleme aldığı makalesini bu genellemeden istisna tutmak gerekmektedir. Ali Birinci de Mehmed Emin Efendi'nin tek bir risalesine odaklanmakla birlikte, çalışmasının sınırlarının elverdiği ölçüde, müellifin zihin dünyasına bir giriş denemesinde bulunmuş ve son derece isabetli tespitler yapmıştır. Mehmed Emin Efendi hakkında şimdiye kadar tespit edebildiğimiz kadarıyla makale, tez ve tebliğ formatında şu çalışmalar yapılmıştır: Ali Birinci, "19. Asırda Bir Kadızâde: Ofllu Hoca Mehmed Emin Efendi ve Yasaklanan Duhan Reddiyesi", *Tarih Yolunda: Yakın Mazinin Siyasî ve Fikri Ahvâlî* içinde (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), 258-267; Eyüp Öztürk, "Mehmed Emin el-Ofî ve Eserleri", *Trabzonlu Müellifler ve Eserleri (Osmanlı Dönemi)* içinde, ed. Süleyman Gür-Ahmet Cevdet Karaca (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 358-382, Hanifi Şahin, "el- Hâc Muhammed Emin b. Hasan el- Ofî'nin Cihad Risalesi Bağlamında Siyasete Dair Görüşleri", 1. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 1:467-477; Fetullah Yılmaz, "Ofllu Mehmed Emin Efendi'nin Fikihçiliği", 1. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, ed. Şenol Saylan-Betül Saylan (İstanbul: Değişim Yayınları, 2016), 1/479-486; Ömer Faruk Teber-Muzaffer Tan, "Osmanlı Toplumunda Tütün Bağımlılığına Karşı Bir Sosyal Sorumluluk Örneği: Risâle Fî'd-Duhân," *Turkish Academic Research Review* 6-2 (2021), 449-476; Mustafa Özgür, "Ofllu Mehmed Emin Efendi ve Hatunlar Hakkında İddet Risalesi İsimli Eserinin Çeviri Yazımı ve Tahlili," *GAB Akademi* 3-1 (2023), 27-42; Ömer Güven, "Son dönem Osmanlı ilmi-halleri ve Necatü'l-Mü'minin, Usûl-ü Akâidi İslâmiyyede ilm-i Hâl-i Kebîr ve Amelî İlmihal Adlı Eserlerin Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans Tezi, Necmeddin Erbakan Üniversitesi, 2019), 19-42. Mehmed Emin Efendi'nin bazı eserleri de tercüme veya Latinize etme yoluyla geniş kitlelerin kullanımına sunulmuştur: Muhammed Emin Efendi, *İrşad Meclisleri*, çev. Muhammed Hasan İnal (İstanbul: Demir Kitapevi, 1980); Hüseyin Elmali-Mustafa Aydın, *Ofllu Hoca'nın Sigara Manifestosu: Risaletu Mürşidi'l-ihvân fî hakri'd-duhân* (İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2019); Mehmed Emin Efendi, *İskât-ı Salât Risalesi*, haz. Ömer Işıktekin (İstanbul: Memdûhât İlim Derneği, 2016); Mehmed Emin Efendi, *Müminlerin Kurtuluşu (Necatü'l-Mü'minin)*, haz. M. Rahmi (İstanbul: Akpınar Yayınları, 1975). Zikredilen eserlerin büyük bir kısmında, çoğunlukla Ali Birinci'ye dayanarak Mehmed Emin Efendi'nin Birgivi-Kadızâdeli çizgisinde bir âlim olduğu tespiti yer almakla birlikte onun zihniyetinin kapsamlı bir tahlili yapılmamıştır.

olanaksızlığı bu bölümde Osmanlı'nın batılılaşma serüveni için de ayrı bir alt başlık açılmasını zorunlu kılmıştır. Makalenin son başlığında ise içerik tahliline yoğunlaşmış ve risalede dile getirilen kanaatlerin aktarılan diğer bilgiler ışığında ne mana ifade ettiğinin tespiti gayret edilmiştir.

Yenilik/Bidat Karşısı Bir Zümrenin Zihniyet Dünyası: Mehmed Emin Efendi ve *Fatih Sofuları*

Mehmed Emin Efendi'nin düşünce dünyasına bir giriş denemesine onun kişisel hayatı ve eğitim süreçleri ile ilgili sınırlı bilgiler gözden geçirilerek başlanmalıdır. Müellif risalelerinde kendisini Mehmed Emin b. Hasan b. Mehmed b. Hüseyin el-Ofî olarak tanıtmaktadır.³ Trabzon'un Of ilçesindedir. Doğum yerinin aynı ilçeye bağlı Ballica veya Gürpınar köyü olduğu düşünülmektedir.⁴ Bazı risalelerin giriş yazısında verilen bilgilere göre 1230/1814-1815 yılında doğmuştur.⁵ Hanımın adı Atiyye'dir.⁶ Kaynaklardan Mehmed Said Efendi isminde bir oğlu,⁷ Gülhanım isminde de bir kızı⁸ olduğu tespit edilebilmektedir. Mehmed Emin Efendi vefat ettiği 1319/1901-1902 tarihine kadar önemli bir dini figür olarak yaşamış, vefat ettiğinde de Fatih Camii haziresine defnedilmiştir.⁹

Mehmed Emin Efendi'nin eğitim hayatı ile ilgili bilgiler de oldukça sınırlıdır. Onun 1838 yılında yaklaşık 23 yaşında iken İstanbul'a geldiği bilinmektedir.¹⁰ İstanbul'a gelmeden önceki ilmi faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi olmamakla birlikte Mehmed Emin Efendi'nin ilk eğitimini Of medreselerinde aldığı düşünülebilir. Zira Of yöresinde, Trabzon'un Osmanlı tarafından fethinden itibaren ciddi bir medrese kültürünün var olduğu bilinmektedir.¹¹ Genç bir ilim talebesi olarak Mehmed Emin Efendi'nin de yakınlarında bulunan bu eğitim kurumlarından istifade etmiş olması son derece muhtemeldir.

Mehmed Emin Efendi İstanbul'a göç ettikten sonraki eğitim hayatını Fatih Camii çevresindeki ilim halkalarında sürdürmüştür. Risalelerinin giriş kısmında yer alan ve kaynak kişisi muhtemelen bizzat Mehmed Emin Efendi'nin kendisi olan bilgilerde onun İstanbul'da kırkların yedincisi olarak tanımlanan Saçlı Ahmed Efendi'den ders aldığına işaret edilmektedir. Saçlı Ahmed Efendi'nin kim olduğuna dair klasik biyografi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte Mehmed Emin Efendi'nin onun hakkında "kırkların yedincisi" ifadesini kullanması, Saçlı Ahmed Efendi'de tasavvufi neşvenin daha baskın olduğuna ve Mehmed Emin Efendi'nin de onun bu yönünden istifade ettiğine bir işaret olarak yorumlanmalıdır. Yine risalelerinin girişinde Mehmed Emin Efendi'nin, Toyranlı Mehmed Efendi'den 1270/1853-1854 yılında icazet aldığı ifade edilmektedir. Toyranlı Mehmed Efendi Fatih Camii'nde ders veren ve Ahmet Cevdet Paşa ile Midhat Paşa gibi meşhur Osmanlı devlet adamlarına hocalık yaptığı bilinen dönemin meşhur ilmi figürlerinden birisidir.¹² Mehmed Emin Efendi'nin eğitim süreci hakkındaki bilgiler yukarıda zikredilenler ile sınırlıdır. Bununla birlikte mevcut bilgilerden Mehmed Emin Efendi'nin İstanbul'da iyi bir dini ve tasavvufi eğitim aldığı çıkarımını yapmak mümkündür.

³Mehmed Emin Efendi, *Mecâlisü'l-irşâdiyye* (İstanbul: yy., 1293), 2; *Şifâü'l-Mü'minîn* (İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1304), 3.

⁴Hüseyin Elmalı, "Mehmed Emin Efendi, Oflu," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (Ek cilt) (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 221.

⁵Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Necatü'l-Mü'minîn* (İstanbul: yy., 1308), 1 (Giriş Yazısı).

⁶Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.) 879/80, 8 Zilhicce 1283 (13 Nisan 1867)

⁷BOA, Mearif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT) 788/ 23, 13 Safer 1322 (29 Nisan 1904); Elmalı-Aydın, *Oflu Hoca'nın Sigara Manifestosu*, 23.

⁸Birinci, "19. Asırda Bir Kadızâde", 263.

⁹Elmalı, "Mehmed Emin Efendi, Oflu", 221.

¹⁰Elmalı, "Mehmed Emin Efendi, Oflu", 221.

¹¹Of Medreseleri hakkında geniş bilgi için bkz. Eyüp Öztürk, "Trabzon'da Dini Hayat," *Trabzon Tarihi* içinde, ed. Hikmet Öksüz vd. (Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2022), 2: 554-558.

¹²Ebu'lula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 16; Gökhan Çetinsaya-Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30 (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 7.

Mehmed Emin Efendi sonraki ilmi hayatını hoca/vaiz olarak sürdürmüştür. O, hocalık mesleğine adım attığında da Fatih Camii çevresinden ayrılmamıştır. Yaşadığı dönemde Fatih dersîâmı olarak meşhur olmuş ve Fatih Camii'nde cuma günleri verdiği etkileyici vaazları ile temayüz etmiştir.¹³ Fatih'te Tâbhâne Medresesi'nde bir odasının olduğu bilinmektedir. Mehmed Emin Efendi'nin risalelerini neşreden yayıncılar onu, İstanbul'a geldiği 1838'li yıllardan itibaren Fatih bölgesinde akaid, tefsir, fıkıh ve tasavvuf sahalarında ilim neşriyle meşgul birisi olarak tanıtmaktadır.¹⁴ Bununla birlikte, hakkında doğrudan biyografik bilgiler veren tek kaynak olan Osmanzâde Hüseyin Vassaf'a göre, Mehmed Emin Efendi geçimini ilmi faaliyetlerinden değil, ticaret üzerinden sağlamıştır. Hüseyin Vassaf onun önceleri basmacılık yaptığını, ancak bir süre sonra bu işi bırakarak sütçülük/yoğurtçuluk ile hayatını idame ettirdiğini bildirmektedir.¹⁵

Mehmed Emin Efendi'nin eserleri, onun onaltıncı asırda Birgivî Mehmed Efendi ile başlayan onyedinci yüzyılda da Kadızade Mehmed Efendi, Üstüvânî Mehmed Efendi ve Vânî Mehmed Efendi ile devam eden düşünce geleneğinin on dokuzuncu asıra taşınan bir uzantısı olarak tanımlanabilecek bir zihniyete sahip olduğuna işaret etmektedir.¹⁶ Eserlerini kaleme alırken dayandığı temel kaynakların hemen hepsi Birgivî/Kadızâdeli çizgisinin kendisine mihver edindiği kitap ve risalelerdir. Mehmed Emin Efendi'nin özellikle söz konusu geleneğin ilk halkası olan Birgivî'yi çok önemseydiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Mehmed Emin Efendi'nin kitap ve risalelerinin içeriğinde ele aldığı konu başlıkları da söz konusu ekolün hassasiyetlerini yansıtmaktadır. Bu çerçevede, bidatların yaygınlaşması,¹⁸ tütün karşıtlığı,¹⁹ sema, raks ve deveranın haramlığı,²⁰ ücretle Kur'ân okumanın dinde bir yerinin olmayışı,²¹ dini metinleri okurken teğanni yapılmaması,²² ölümlerin arkasından yapılan bazı adetlerin dine aykırı oluşu²³ gibi hususlar Birgivî-Kadızâdeli ekolünün düşünce dünyasına hamledilmesi gereken tartışma konularıdır.²⁴

Osmanzâde Hüseyin Vassaf, Mehmed Emin Efendi'nin *Fatih Sofuları* isimli son derece muhafazakâr bir cemaatin kurucusu olduğunu da dile getirmektedir. Hüseyin Vassaf'a göre, Mehmed Emin Efendi önceleri Nakşi Şeyhi Ahmed Baba'ya intisaplı iken bir süre sonra Nakşilik yolu ile arasına mesafe koymuş ve *Fatih Sofuları* olarak tanımlanan nevi şahsına münhasır bir cemaatin oluşumuna öncülük etmiştir. Aynı zamanda *Fatih Sofuları* hakkında bilgi veren tek kaynak da olan Hüseyin Vassaf, meşhur eserinde söz konusu cemaat için müstakil bir başlık ayırmış ve onların düşünce dünyası hakkında etraflıca bilgiler vermiştir. Hüseyin Vassaf genel anlamda *Fatih Sofuları*'ni diğer insanlara karışmaktan imtina eden, onlarla ticaret başta olmak üzere evlilik, dostluk, arkadaşlık ilişkisi kurmayan, namazlarını bile kendi insanların imamlık yaptığı camilerde ifa etmeye çalışan, bir anlamda Fatih çevresinde izole bir yaşam alanı kuran kişiler olarak tanımlamıştır. Aktarılan bilgilere göre, *Fatih Sofuları* diğer tasavvufi gruplarla da teşrik-i mesaide bulunmayan, onların çoğu

¹³Bkz. Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi, 2015), 5:285-286.

¹⁴Mehmed Emin Efendi, *Şifâü'l-Mü'minîn*, 4; *Necatü'l-Mü'minîn*, 4.

¹⁵Bkz. Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 5:286.

¹⁶Bu yöndeki tespitleri için bkz. Birinci, "19. Asırda Bir Kadızâde", 262.

¹⁷Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 5:286.

¹⁸Mehmed Emin Efendi, *Siddîklar ve Nasihat Risalesi*, 3.

¹⁹Mehmed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân fî hakkî'd-duhân*, 1-3.

²⁰Mehmed Emin Efendi, *Nesayih-i İhvan* (İstanbul: yy., ts.), 17.

²¹Mehmed Emin Efendi, *Vezi'î-i İnsan Hakkında İrşad Risalesi*, 28-29.

²²Mehmed Emin Efendi, *Nesayih-i İhvan*, 20.

²³Mehmed Emin Efendi, *Nesayih-i İhvan*, 19.

²⁴Mehmed Emin Efendi'nin metinlerinde görülen tartışma konularının Birgivî-Kadızâdeli çizgisindeki izdüşümlerini karşılaştırmak için bkz. Huriye Martı, *Birgivî Mehmed Efendi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 121-129; Ali Durmuş, *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi: Kadızâdeliler Hareketi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 263-361. Söz konusu düşünce akımları hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Emrullah Yüksel, "Birgivî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 191-194; Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24 (İstanbul, TDV Yayınları, 2001), 100-102.

tarikat usulünü bidat olarak tavsif eden bir topluluktur.²⁵ Döneminin dini kanaat önderlerine son derece sert eleştiriler yönelttiği bilinen Mehmed Emin Efendi'nin²⁶ keskin düşünceleri ve onları hayata aktarma hususundaki hassasiyetiyle böylesi bir cemaatin oluşumuna öncülük ettiği anlaşılmaktadır.

Mehmed Emin Efendi bir ilim adamı olarak sessiz ve gözlerden uzak bir yaşam sürmeyi şiar edinmiş, kendi halinde bir hayat sürdürmüştür. Hayatındaki tekdüzeligi bozan ve onu Osmanlı devlet mekanizması içerisinde görünür kılan tek olay, keskin üslubunun ve sivri dilinin bir sonucu olarak gelişmiştir. Kaleme almış olduğu *Duhan Risalesi*'nde tütünün haramlığı konusunda benimsediği tavizsiz tutum ve tütün içenlere karşı kullandığı sert ifadeler Mehmed Emin Efendi'yi Osmanlı emniyet güçlerinin yürüttüğü bir tahkikat ile yüz yüze bırakmıştır. Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı söz konusu soruşturma evrakları, onun oldukça ciddi bir tahkikata konu edildiğine işaret etmektedir. Buna göre soruşturma sürecinde ilk olarak o sırada bulunduğu Bursa'dan İstanbul'a getirilmiş ve bu esnada evi aranarak söz konusu risaleden elinde ne kadar olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra sorguya alınmış ve sorgusunda risaleyi hangi matbaada, ne kadar bastırıldığı öğrenilerek ilgili diğer kişiler de soruşturmaya dahil edilmiştir. İfadeleri ışığında risaleyi Tavuk Hanı'ndaki matbaasında basan ve aynı zamanda Şehzadebaşı Medresesi dersiamlarından olan Bosnevi Hacı Ali Efendi de sorguya alınmıştır. Yayıncının muhatap olduğu sorulardan söz konusu risalenin basımı için resmi makamlardan gerekli izinlerin alınmadığı anlaşılmaktadır. Sorulan soru üzerine Bosnevî Ali Efendi öncesinde risalenin içeriğini mütalaa etmediğini dile getirmiş ve izin almadan risaleyi basmasını, Mehmed Emin Efendi'nin *Ehl-i Sünnet* çizgisine sahip oluşuna itimat etmesiyle açıklamıştır. Tahkikat esnasında risalelerin bir kısmının elden satıldığı bir kısmının da talebeleri vasıtasıyla taşraya gönderildiği tespit edilmiş ve Mehmed Emin Efendi'nin talebelelerinden Varna'ya risale ulaştıran Abdullah Efendi de soruşturmaya dahil edilmiştir. Mehmed Emin Efendi ve talebesi Abdullah soruşturma esnasında tevkif edilmişlerdir. 1867 yılının ocak ayında başlayan soruşturma ve muhakeme neticesinde Mehmed Emin Efendi'nin tütünle ilgili risalesi zihinleri karıştıran (tahdiş-i ezhan) muzır bir yayın sıfatıyla toplatılmış ve kendisi 8 Şevval 1283/13 Şubat 1867 tarihinden itibaren iki yıllığına Kütahya'ya sürgüne gönderilmiştir. Soruşturmanın diğer paydaşlarından Bosnevi Ali Efendi'nin matbaası da bir ay müddetle kapatılmış ve kendisine on adet Mecidiye altını ceza kesilmiştir. Risaleleri satan talebesi Abdullah Efendi'nin ise hocasının emrine infaza mecbur olduğu düşünülerek o güne kadar yattığı miktar kâfi görülmüş ve tahliyesine karar verilmiştir.²⁷ 8 Zilhicce 1283/13 Nisan 1867 tarihiyle kayıtlı bir belgede sürgün cezasını hanımı Atiyye Hanım ile beraber çekmesinde bir beis olmadığı ifade edilmesinin²⁸ cezasının hemen hemen başlangıç aşamasında eşinin Mehmed Emin Efendi'nin yanına gittiğini göstermektedir.

Osmanlı Arşivi'ndeki bazı belgeler Mehmed Emin Efendi'nin kendisine verilen cezasının tamamını çekmeden salıverildiğine işaret etmektedir. O, sürgünde daha bir yılını tamamlamadan Kütahya Liva Meclisi'ne Hicaz'a gidip hac yapmak arzusunda olduğunu belirten bir arzuhal vermiş ve bu istek meclis üyelerince uygun

²⁵Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, 5:285-288. Mehmed Emin Efendi "sadiklar" olarak tanımladığı "hakiki şeyhleri" insanları dünya ve ahirette kurtuluşa ulaştırabilecek kılavuzlar olarak konumlandırmaktadır. Bununla birlikte yaşadığı zamanın şeyhlerinin büyük bir kısmı onun nazarında "ehl-i bidat" yaftasını hak etmektedir. Mehmed Emin Efendi'ye göre onlar hakiki şeyh olmak bir yana, görür görmez uzaklaşılması gereken din düşmanı hainlerdir. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Siddiklar ve Nasihat Risalesi*, 10-12.

²⁶Mehmed Emin Efendi ahalinin dini hükümleri kaale almamasının en büyük sorumlusu olarak dini kanaat önderlerini görmektedir. O, bu çerçevede dönemin ulemasına "gafil" sıfatını vermiş ve onları Müslüman ahaliyi gerekli şekilde bilgilendirmemek, şahit olduğu bidatlara/bozulmalara dünya menfaati ve şöhret kazanma beklentileriyle ses çıkarmamak gibi kusurlarla suçlamıştır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Ahret Hediyesi* (İstanbul: yy., 1298), 9; Mehmed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân fi hakki'd-duhân* (İstanbul: yy., 1309), 3; Mehmed Emin Efendi, *Risale fi beyânî vezâif-i'l-insan* (b.y., yy., ts.), 12 (Derkenar notu). Mehmed Emin Efendi geniş halk kitlelerini daha çok etkileme potansiyeli olan tasavvufi zümrelere ise ulemaya layık gördüğünden daha ağır eleştiriler yönelmiştir. O, tasavvufa kategorik bir karşı çıkışı olmamakla birlikte "cahil şeyh" olarak isimlendirdiği bazı sufi liderlerini temel dini bilgilere sahip olmamak, müridlerine körü körüne itaati tavsiye etmek, ancak kendilerine tabi olmakla cennete gidilebileceğini söylemek, bidatleri işlemeyi adet edinmek gibi suçlamalarla hedefe koymuştur. Mehmed Emin Efendi'ye göre zamanında şeyhlik payesi hak edilmeden kolayca alınmaktadır. Bu cahil kişiler bir kez şeyh kisvesini giydikten sonra değişik coğrafyalara gidip "ahırdan çıkan aç hayvanlar gibi" dünya malına tamah etmeye başlamışlardır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Vezaif-i İnsan Hakında İrşad Risalesi* (İstanbul: yy., ts.), 8-9; Mehmed Emin Efendi, *Siddiklar ve Nasihat Risalesi* (İstanbul: Hurşit Efendi Matbaası, 1298), 11.

²⁷BOA, İrade-Meclis-i Vala (i.MVL.) 568/25523, 11 Zilkade 1283 (17 Mart 1867); Birinci, "19. Asırda Bir Kadızâde", 266.

²⁸BOA, MVL. 879/80,

görülerek hazırlanan mazbata ilgili makamlara ulaştırılmıştır. 17 Recep 1284/14 Kasım 1867 tarihli bir irade, Mehmed Emin Efendi'nin af talebinin İstanbul'a uğramadan doğrudan Hicaz'a gitmek şartıyla kabul edildiğini göstermekte;²⁹ hükmün uygulanmasını talep eden yazının da bir hafta içerisinde ilgili makamlara ulaştırıldığı³⁰ anlaşılmaktadır. İlgili yazışma evrakları Mehmed Emin Efendi'nin söz konusu tarihlerde zorunlu bir hac yolculuğuna çıktığına işaret etmektedir.

Batılılaşmaya Tepkinin Teknik Karşıtlığı Üzerinden Tezahürü: *Risâle-i İrşâdiyye* *Risâle-i İrşâdiyye*'nin Mehmed Emin Efendi'ye Aidiyeti

Mehmed Emin Efendi'nin Türkçe eserlerine³¹ ulaşmak oldukça kolay olmakla birlikte Arapça olarak kaleme aldığı kitap ve risalelerinin³² nüshalarına erişmek nisbeten zordur. Öyle ki, Arapça olan eserlerinin çoğunun sadece isimleri bilinmektedir. Bunların isimleri de Mehmed Emin Efendi'ye aidiyeti kesin olan *Necatü'l-Müminîn* ve *Mürşidü'l-ihvân fî hakkî'd-duhân* isimli Türkçe risalelerin baş tarafına naşirler tarafından eklenen tanıtım notlarından tespit edilebilmiştir.³³ Mehmed Emin Efendi'ye atfedilen Arapça eserlerinden sadece iki tanesinin içeriğine erişilebilmiştir. *Mecâlisü'l-irşâdiyye*, ki Arapça kaleme alınmış eserlerinden en meşhur olanıdır, bolca nüshası bulunması sebebiyle ilim dünyasınca tanınmaktadır.³⁴ Çalışmamıza konu olan *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabrûka ve't-tiligrâf* isimli risale ise Mehmed Emin Efendi'nin içeriği hakkında bilgi sahibi olabildiğimiz ikinci Arapça eseridir. Ancak bu risalenin Mehmed Emin Efendi'ye aidiyeti hususunda bazı şüpheler ileri sürülmüştür. Risale hakkındaki kuşkuğun temel sebebi, Arapça basılmış asıl nüshasının bir örneğinin bugüne kadar bulunamamasıdır. Risalenin içeriği için tek başvuru kaynağı ise İngilizce'ye yapılmış bir çeviriden ibarettir. Rudolph Peters isimli bir araştırmacı 1978 yılında Türkiye'ye bir ziyareti esnasında edindiği Arapça matbu bir mecmuada bulunan söz konusu risaleyi Osmanlı'daki modernleşme çabalarına açık bir karşı duruş sergilemesi nedeniyle ilginç bulmuş ve söz konusu eseri herhangi birisine atfetmeden İngilizce'ye tercüme etmiştir.³⁵ Peters yayımladığı makalesinde risalenin içeriğine dair

²⁹BOA, İrade-Meclis-i Vala (İ.MVL.) 581/26088, 17 Recep 1284/14 Kasım 1867.

³⁰BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Belgeleri (A.MKT.MHM) 394/34, 24 Recep 1284 (21 Kasım 1867); 376/89, 11 Zilkade 1283 (17 Mart 1867). Tıpkı Mehmed Emin Efendi gibi Bosnevî Ali Efendi için de benzer bir af süreci söz konusu olmuştur. Bosnevî Ali Efendi, kendisine kesilen 10 altın mecdiyelik cezayı fakirliğinden dolayı ödeyememesi üzerine bir daha benzer risaleleri basmamak konusunda kendisine şiddetli tenbihât yapılmış kaydıyla para cezası üzerinden düşürülmüştür. Bkz. BOA, Meclis-i Vala Evrakı (MVL.) 881/40, 2 R. Ahir 1284 (3 Ağustos 1867). Mehmed Emin Efendi hakkında Osmanlı Arşivi'nde bunlar dışında sadece *Meclis-i İrşad* ile *Mağfiret Risalesi* isimli eserleri için talep edilen ruhsat talepleri ile ilgili belgeler bulunabilmiştir. Söz konusu belgeler için bkz. BOA, Mearif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.) 34/155, 9 R. Evvel 1293 (4 Nisan 1876); 47/28, 24 R. Evvel 1294 (8 Nisan 1877); 788/23.

³¹Türkçe olarak kaleme aldığı eserlerden *Mürşidü'l-ihvân fî hakkî'd-duhân*, *Şifâü'l-mü'minîn*, *Mârifet ve Selâmet Risalesi*, *Tercüme-i Ta'dîl-i Erkân*, *İman Risalesi*, *Hıfz-ı İman Risalesi*, *Siddıklar ve Nasihat Risalesi*, *Cihad Risalesi*, *Mağfiret ve Vasıyyet Risalesi*, *Ahret Hediyesi*, *Nesâyih-i İhvân*, *Hatunlar Hakkında İddet Risalesi*, *Vezâif-i İnsan Hakkında İrşad Risalesi*, *İrşad ve Münâcât Risalesi*, *Necatü'l-Müminîn*, *Hıfziyye Risalesi* isimli eserleri risale formundadır. Bunlardan *Tercüme-i Ta'dîl-i Erkân* ve *Şifâü'l-Mü'minîn* telif eserler olmayıp birincisi Birgivi'nin *Muaddilü's-salât*'ının ikincisi ise Kadı İyâz'ın *Şifâ* adlı eserinin özet tercümeleridir. Krş. Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender Birgivi, *Muaddilü's-Salât*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmet 295, 104b-113b; Kadı İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa b. İyâz el-Yahsubî, *Kitâbü's-şifâ bi-ta'rîfi'l-hukûki'l-Mustafa*, haz. Abduh Ali Kuşek, (Dubai: Câizetü Dubai ed-Devletiyye li'l-Kur'âni'l-Kerim, 2013).

³²Mehmed Emin Efendi Arapça risalelerinin bazılarının isimlerini zaman zaman Türkçe metinlermiş gibi Osmanlı Türkçesi'nin imla kurallarına göre vermiştir. Biz bu çalışmada risalelerin imlaları hatalı olsa dahi Mehmed Emin Efendi'nin tercihleri doğrultusunda hareket ettik.

³³Buna göre Mehmed Emin Efendi'nin *Mecâlisü'l-irşâdiyye* başta olmak üzere *Cihad Risalesi*, *Vezâif-i İnsan*, *Nasihatnâme*, *Hülâsa-i şer'at*, *Ta'likâtü'n-nefise ve cevheriyye*, *Risâle-i irşâdiyye* ve *Sûre-i Fetih Tefsiri* isimlerini taşıyan Arapça eserleri vardır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Necatü'l-Müminîn*, 3, *Mürşidü'l-ihvân fî hakkî'd-duhân*. Eldeki bilgiler Mehmed Emin Efendi'nin eserlerini neşredenlerin onu tanıyan ve aynı fikirlerle sahip olan kişiler olduğuna işaret etmektedir. Mehmed Emin Efendi bazı eserleri yüzünden resmi soruşturmalara maruz kaldığında söz konusu risalelerin naşirleri de sorguya çekilmiştir. Verdikleri ifadelerin içeriğinden söz konusu naşirlerin Mehmed Emin Efendi'yi iyi tanıdıkları ortaya çıkmaktadır. Bkz. BOA, İ.MVL. 568/25523. Ayrıca yazarın bazı eserlerini daha sonraları oğlu neşretmiştir. Oğlu Mehmet Said'in babasının bazı kitaplarını basmak için resmi makamlara yaptığı bir başvuru için ayrıca bkz. BOA, MF.MKT. 788/23. Dolayısıyla matbu eserlerin zahriyelerinde yazara ve eserlerine dair verilen bilgiler ilk elden güvenilir malumatlar olarak addedilmelidir.

³⁴*Mecâlisü'l-irşâdiyye* oldukça hacimli bir kitaptır ve meşhur olması hasebiyle bol miktarda nüshası bulunmaktadır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Mecâlisü'l-irşâdiyye* (İstanbul: yy., 1293). Kitap aynı zamanda günümüz Türkçe'sine de çevrilmiştir. Bkz. Muhammed Emin Efendi, *İrşad Meclisleri*, çev. Muhammed Hasan İnal (İstanbul: Demir Kitapevi, 1980).

³⁵Rudolph Peters, "Religious Attitudes towards Modernization in the Ottoman Empire: A Nineteenth Century Pious Text on Steamships, Factories and the Telegraph," *Die Welt des Islams* 1/4 (1986), 76-105.

kısa bir değerlendirme de yapmış, ancak mecmuada herhangi bir bilgi yer almadığı için yazarının kim olabileceğine dair herhangi bir iddia öne sürmemiştir.³⁶

Peters'in tercümesi üzerinden *Risâle-i irşâdiyye*'yi Mehmed Emin Efendi'ye atfeden ilim adamı ise Ali Birinci olmuştur. Birinci, Mehmed Emin Efendi'nin bütün risalesine dair kaleme aldığı makalede bir vesile ile Peters'in tercümesine atıf yapmış ve orada zikredilen *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* isimli eserin müellifinin de Mehmed Emin Efendi olduğunu dile getirmiştir. Ali Birinci risale üzerine ayrıntılı bir tahlil yapmamakla birlikte yazarı olduğuna işaret ettiği Mehmed Emin Efendi'yi "ilk ve son tescilli teknik düşmanı Osmanlı münevveri" olarak tanımlamıştır.³⁷ *Risâle-i irşâdiyye*'nin Arapça aslı ortada olmadığı için Birinci'nin bu tespitine zaman zaman bazı itirazlar yöneltilmiş³⁸ dolayısıyla bu husustaki şüpheler tam olarak izale edilememiştir.

Bir metnin yazarının kim olduğu hakkında sadece tercümesine dayanılarak yapılan fikir beyanı değerli olsa da ulaşılan kanaat, doğası gereği, bazı eksiklikler taşır. Zira eserin içerik unsurlarının bütüncül bir analizinin yapılabilmesi için orijinal nüshanın görülmesine ihtiyaç vardır. Özellikle metnin dil ve üslup özelliklerinin tahlil edilebilmesi ve eserin yazarın diğer çalışmaları ile bir karşılaştırılmasının yapılabilmesi tamamıyla incelenen çalışmanın orijinal nüshasının elde olup olmamasına bağlı süreçlerdir. *Risâle-i irşâdiyye*'nin Mehmed Emin Efendi'ye ait olup olmadığı hususunda net bir kanaate varabilmek için de öncelikle risalenin Arapça aslının bulunması gerekmektedir. Bu makale çerçevesinde yapılan araştırmalar esnasında Rudolph Peters'in kullanmış olduğu matbu mecmuanın aynısının Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonu 3816 demirbaş numarasında kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu mecmuanın içeriğindeki risaleler, Rudolph Peters'in kendi kullandığı nüsha hakkında verdiği bilgilerle uyumludur ve tıpkı Peters'in nüshasında olduğu gibi mecmua üzerinde herhangi bir isim yer almamaktadır.³⁹

Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonu 3816 demirbaş numarasında kayıtlı eser incelendiğinde *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* dahil olmak üzere mecmuadaki bütün risalelerin kenar notlarıyla beraber Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki mecmuada yer alan risalelerin isimleri ile *Necatü'l-Müminîn* isimli risalenin girişinde Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğu zikredilen Arapça eserler arasında basit bir karşılaştırma yapmak bile yeni bulunan mecmuanın Mehmed Emin Efendi'nin kaleminden çıktığını ortaya koymaktadır. Söz konusu mecmuanın içeriğinde yer alan Arapça risaleler şunlardır:

1. *Risâle fî beyâni vezâifi'l-insan fi's-şerî'a*
2. *Risâle-i nasihatnâme*
3. *Risâle fî beyâni hulâsai şerî'at*
4. *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf*
5. *Tuhfetü'l-ihvân fî hakkı'd-duhân*

Yukarıdaki ilk dört eserin adının, *Necatü'l-Müminîn*'in girişinde Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğu bildirilen ve *Veżâif-i insan*, *Nasihatnâme*, *Hülâsa-i şerî'at* ve *Risâle-i irşâdiyye* şeklinde kısaltılmış isimlerle zikredilen

³⁶Peters esasında metindeki işaretlerden *Risale-i Nasihatnâme*'nin kenar notlarını kaleme alan kişinin Mehmed Emin Efendi olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu dile getirmiştir. Bkz. Peters, "Religious Attitudes", 83 (8 numaralı dipnot). Ancak o, bu tespitini sadece *Risale-i Nasihatnâme*'nin kenar notlarıyla sınırlı tutmuş ne mecmuadaki diğer risalelerin ne de onların kenar notlarının Mehmed Emin Efendi'ye ait olabileceğine dair bir çıkarımda bulunmuştur. Peters risale yazarı ile kenar notlarının müellifinin aynı kişi olabileceğine hiç ihtimal vermemiş gözükmektedir. Mecmuadaki kenar notlarının Mehmed Emin Efendi'nin minhüvat türünden eklemeleri olduğu açıktır. Peters, muhtemelen Mehmed Emin Efendi'nin eserlerinin tamamına bir erişimi olmadığı için bu yönde bir çıkarımda bulunamamıştır.

³⁷Birinci, "19. Asırda Bir Kadızâde", 267.

³⁸Bkz. Elmalı-Aydın, *Oflu Hoca'nın Sigara Manifestosu*, 37.

³⁹Peters makalesinde elindeki mecmuadaki bütün risalelerin isimlerini vermiş ve söz konusu risalelerin hangi sayfalarda başlayıp nerede bittiği hususunda okuyucuları bilgilendirmiştir. Bkz. Peters, "Religious Attitudes", 77-80. Bunlar merkeze alınarak bir karşılaştırma yapıldığında Peters'in elindeki mecmua ile Süleymaniye'deki nüshanın içeriğinin birebir aynı olduğu ortaya çıkmaktadır.

risalelerin tam künyeleri olduğu açıktır.⁴⁰ Mehmed Emin Efendi'nin Türkçe olarak basılan tütün risalesinin kapak sayfasında, müellifin duhan konulu bu eserinin Arapça'sının da olduğuna işaret edilmesi⁴¹ beşinci sırada zikredilen risaleyi de ona nispet etmemize imkan sağlamaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonu 3816 demirbaş numarasında kayıtlı mecmuanın Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğunu, mecmua üzerinde bulunan bazı kayıtlar da desteklemektedir. Mecmuada yer alan *Risâle fi beyân-ı hulâsa-i şerî'at* isimli risalenin hâtimesinde müellifin "tütünün afetlerini *Tuhfetü'l-ihvân* isimli eserimde açıkladım" şeklinde bir beyanı bulunmaktadır.⁴² Bu beyan hem *Tuhfetü'l-ihvân fî hakkî'd-duhân*'ın hem de *Risâle fi beyân-ı hulâsa-i şerî'at* isimli risalenin Mehmed Emin Efendi'ye ait olduğuna açık bir şekilde delalet etmektedir. Benzer şekilde yeni bulunan mecmua içerisinde yer alan Arapça olarak kaleme alınmış *Risâle-i nasihatnâme*'nin kenar notlarında yazarın "avamdan insanlar benim *Risâle-i iman*, *Hıfz-ı iman* ve *Nesâyih-i ihvân* tercüme risalelerimi mutalaa etsinler" şeklinde bir tavsiyesi yer almaktadır.⁴³ Aynı isimde Türkçe risaleleri olduğu bilindiği için, bu ifadeleri de yeni mecmuanın müellifinin Mehmed Emin Efendi olduğu gerçeğini pekiştiren notlar olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi Serez Koleksiyonu 3816 demirbaş numarasında kayıtlı mecmuadaki risale ve kenar notlarının Mehmed Emin Efendi'ye aidiyetini içinde bulunan risalelerde kullanılan üslup da desteklemektedir. Mecmuada yazarının olguları açıklama biçimi, kaynak seçimi, içerikte serdedilen fikirlerin mahiyeti gibi birçok husus Mehmed Emin Efendi'nin diğer risalelerinde müşahede edilen çerçeve ile bir uyum içerisindedir. Yeni bulunan mecmuadaki risalelerde de Mehmed Emin Efendi'nin diğer eserlerinde atıf yapılanlara benzer kaynaklar kullanılmış, kanaatler serdedilirken aynı keskinlikte bir dil tercih edilmiş, din ve dünyanın gidişatı hakkında benzer sorunlara ve çözüm yollarına işaret edilmiştir.⁴⁴ Bütün bu hususlar ışığında söz konusu mecmuanın ve dolayısıyla *Risâle-i irşâdiyye fî beyânî'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* isimli risalenin Mehmed Emin Efendi'ye aidiyetinin kesin olduğu kanaatini ileri sürmek mümkündür.

Risâle-i İrşâdiyye'nin Kaleme Alındığı Tarihsel Arka Plan: Batılılaşma Sürecinin Etkileri/ Tepkileri

Mehmed Emin Efendi'nin yaşadığı dönem Avrupalı olmanın tüm dünyada itibar gördüğü, batılı değerlerin ve yaşam biçiminin tüm toplumlar için daha önce hiç görülmemiş derecede bir cazibe merkezi haline geldiği zamanlara tesadüf etmektedir. Dünya tarihi açısından da bir kırılma olarak adlandırılabilir bu değişimin arka planında onsekizinci yüzyılda İngiltere'de başlayan ve çok kısa bir zaman aralığında Kıta Avrupası'nın diğer ülkelerine yayılan Sanayi Devrimi yer almaktadır. Bu dönemde yeni enerji kaynaklarının icat edilmesi ve bunların etrafında gelişen makineleşme adımları klasik üretim metotlarının terkinine; üretimde makineleşmenin sağladığı güç ve refah ise Avrupa devletlerinin siyasi, askeri ve ekonomik açılardan bir çekim merkezi haline gelmesine yol açmıştır. Benzer bir sürecin kendi topraklarında da yaşanmasını isteyen dönemin diğer devletleri Sanayi Devrimi'ni mümkün kılan unsurların peşine düşmüşler, İran'dan Hindistan'a Çin'den Japonya'ya kadar bütün önemli siyasi oyuncular benzer şartları kendi ülkelerinde oluşturma gayreti içerisinde

⁴⁰Mehmed Emin Efendi benzer kısaltmaları hemen her risalesinden bahsederken yapmıştır. Örneğin bahse konu mecmuanın girişinde mecmuadaki risaleler ve sayfa numaralarına işaret edilirken *Risâle-i irşâdiyye fî beyânî'l-fâbûr ve'l-fabruka ve't-tiligrâf* şeklinde risalenin tam ismi kullanılmış, ancak 24. sayfada risale metnine başlanırken sadece "Risâle-i irşâdiyye" şeklinde kısa isim verilmekle iktifa edilmiştir.

⁴¹Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Mürşidü'l-ihvân fî hakkî'd-duhân*, 1.

⁴²Mehmed Emin Efendi, *Risâle fi beyân-ı hulâsa-i şerî'at* (b.y., yy., ts.), 21.

⁴³Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i nasihatnâme* (b.y., yy., ts.), 16.

⁴⁴Mehmed Emin Efendi'nin zamanın kötülüğüne, ulema ve tasavvuf ehlinin yoldan çıkmışlığına dair vurgularının (bkz. Öztürk, "Mehmed Emin el-Ofî ve Eserleri", 364-382.) benzerlerine ilgili mecmuada da sıklıkla rastlanmaktadır. Rudolph Peters makalesinde mecmuadaki bütün risalelerin üslup olarak aynı kaleminden çıktığı, sadece *Risâle fi beyân-ı vezâîfî'l-insan fî ş-şerî'a*'nın üslup bakımından diğerlerinden farklı olduğu kanaatini serdetmiştir. Bkz. Peters, "Religious Attitudes", 83. Peters *Risâle fi beyân-ı vezâîfî'l-insan fî ş-şerî'a*'yı diğerlerinden ayırmasına dayanak olarak belli bir sebep öne sürmemiştir. Biz onun bu kanaatinde yanıldığını düşünmekteyiz.

girişmişlerdir. Osmanlı yönetici ve aydınları da dönemin teneffüs edilen bu ikliminden müstağni kalamamış ve benzer bir Sanayi Devrimi gerçekleştirebilme hedefiyle Avrupa'yı yakından tanımaya yönelmiştir.⁴⁵

Osmanlı Devleti'ni böylesi bir strateji dönüşümüne iten Avrupa devletleri ile tarihsel rekabetinde bir süredir yenilgi hissiyatı yaşamasına neden olan birtakım siyasi ve askeri başarısızlıklardır.⁴⁶ Devletin yönetici ve bürokratları batı dünyasından transfer edilecek çözüm yollarıyla Osmanlı'yı içine düştüğü buhrandan kurtaracaklarını düşünmüşler, bu umudun heyecanı ile onsekizinci asrın ikinci yarısından itibaren yoğun bir reform sürecine girişmişlerdir. Yenilik taraftarlarının batı dünyasını güçlü kılan esas unsur olarak tespit etmeleri sebebiyle de sürecin merkezine Avrupa'nın bilim ve tekniği yerleştirilmiştir. Bu amaç uğruna, okullar kurulmuş, kitaplar yazılmış, Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir. Reform taraftarları Osmanlı'nın geri kalmasına sebep olarak gördükleri cehalet ve tembellik gibi bir dizi huy ve alışkanlığa savaş açmışlar, buldukları her fırsatta toplumun bütün katmanlarına sirayet ettiğini düşündükleri hastalıklı tavırları tedavi etmeye çalışarak bilim kavramı etrafında gelişen bir ahlaki değerler kümesi inşa etmeye çalışmışlardır.⁴⁷ Bilim/teknik mefhumu üzerine inşa edilen güçlü beklentiler toplumun bir kesimi için onu ulaşılması gereken en üst amaç haline getirmiş, bir süre sonra bilime olan inanç neredeyse dinin konumu ile yarışacak düzeye yükselmiştir.⁴⁸

1839'da Tanzimat, 1856'da ise Islahat Fermanı ile hukuki yapısı da tescillenen bu değişim süreci zaman içerisinde mülki idare, askeriye, eğitim ve hukuk sistemi, ekonomik yapılar gibi devletin temel organlarının hemen hepsinin daha önce tecrübe edilmemiş bir reform/yenilenme olgusu ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştır. Zira hedef olarak belirlenen amaçlara ulaşmak için yapılması gerekenler birbiri ile ilintili pek çok yapının bir şekilde bir dönüşüm sürecine girmesini gerektirmiştir.⁴⁹ Batılılaşma süreci sadece idari ve kurumsal yapıları dönüştürmekle kalmamış, eş zamanlı olarak tebaanın yaşayış biçimini de etkilemiştir. Zira demiryolları, buharlı gemiler, tramvay arabaları, fabrikalar gibi daha önceleri aşına olunmayan birçok yenilik bu sürecin sonunda insanların hayatının olağan bir parçası haline gelmiş, sıradan ahalinin gündelik rutinleri değişmiş; bu durumun doğal bir neticesi olarak da insanların, oturdukları evlerden giyim-kuşam biçimlerine, yeme-içme tercihlerinden eğlence alışkanlıklarına kadar yaşam tarzları farklılaşmaya başlamıştır.⁵⁰

Osmanlı ahalisinin reform süreçlerine tepkilerini kategorik bir ayrıma tabi tutmak çok kolay değildir. Zira bir şekilde herkesin hayatına dokunan yenilikler, içiçe girmiş tepkileri de beraberinde getirmiştir. Devletin üst düzey yönetici ve bürokratları aynı zamanda yenilikleri Osmanlı'ya taşıyan grup olmaları hasebiyle batılılaşma sürecinin en istekli savunucuları konumundadır. Osmanlı'nın gayrimüslim vatandaşlarını da yaşanan süreçten en çok istifade edecek grup olarak gözükmeleri sebebiyle bu gruba dahil etmek mümkündür.⁵¹ Müslüman nüfusun yaşanan değişim ortamına tepkisi ise farklı şekillerde tezahür etmiştir. Sayıları nispeten

⁴⁵Bu süreç aynı zamanda Osmanlı idareci ve entelektüellerinin zihinlerinde yaşanan bir kırılmaya işaret etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Cemil Aydın, *Asya'da Batı-Karşıtlığı Siyaseti: Pan İslamcı ve Pan-Asyacı Düşüncede Dünya Düzeni Vizyonları*, çev. Karsu İlksen Fırat (İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 2024), 51-53.

⁴⁶Jean-François Solnon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024), 379-413; Melis Hafez, *Tembelliğin İcadı-Geç Osmanlı'da Verimlilik Kültürü*, çev. Dâra Elhüseyni (Ankara: Fol, 2023), 42-45.

⁴⁷M. Alper Yalçınkaya, *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire* (Chicago: The University of Chicago Press, 2015), 68-69; Hafez, *Tembelliğin İcadı*, 26, 69.

⁴⁸M. Şükrü Hanoğlu, "Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion and Art", *Late Ottoman Society-The Intellectual Legacy* içinde, ed. Elisabeth Özdalga (Oxford: RoutledgeCurzon, 2005), 32.

⁴⁹Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akinhay (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 22-23.

⁵⁰Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 13.

⁵¹Devrin tanıklarının bu yöndeki ifadeleri için bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, haz. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953), 68; Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, (New York: Robert Carter and Brothers, 1877), 55. Bununla birlikte Tanzimat ve Islahat fermanlarının getirdiği bazı yeni koşulların gayrimüslim ahali arasında dahi huzursuzluklara sebep olduğu bilinmektedir. Bkz. Halil İnalçık, "Tanzimât'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri," *Bellekten* 28/112 (1964), 632-644; Yüksel Çelik-Fatih Yeşil, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları (1768-1908)* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 169.

az olan zengin ve elit kesim yeni düzenin getirdiklerini fazla zorlanmadan benimsemişken⁵² daha muhafazakâr olan ana kitle karşı karşıya kalınan iklimi inançlarına ve geleneksel yaşam tarzlarına yönelik bir saldırı olarak algılama eğiliminde olmuştur.⁵³ Bununla birlikte sürecin hayatlarına kattığı olumlu şeyler, bir süre sonra geniş muhafazakâr kitleleri, batının bilimine/teknikine sahip çıkma fakat kültürünü reddetme şeklinde kendisini gösteren seçici bir tavıra da yöneltmiştir. Ahalinin bakış açısındaki bu değişimi ise büyük oranda sürecin üst düzey aktörlerinin katkılarına hamletmek gerekmektedir. Zira Osmanlı'nın batılılaşma teşebbüsleri başlangıcından itibaren yönetici, bürokrat/aydın ve ulema çevrelerinin iş birliğinde yürüyen bir süreç olmuştur. Özellikle üst düzey bürokrat ve ulema kaleme aldıkları eserlerle batı medeniyetinin ürünlerinin Osmanlı'ya taşınmasına meşrûiyet çerçevesi sağlayarak süreci yürüten kadroların destekçileri olmuşlardır.⁵⁴ Bununla birlikte başlangıçta verilen doğrudan destek bir süre sonra batılılaşmanın kültürel sonuçları ortaya çıkmaya başlayınca nisbeten kayıtlanmış ve garbın kötü taraflarının bırakılarak faydalı yönlerinin alınması şeklinde bir söyleme dönüştürülmüştür.⁵⁵ Müslüman ahalinin batının bilimini/teknikini bir süzgeçten geçirerek hayatlarına aktarma tavrı da esasında Osmanlı aydın ve ulema çevrelerinin sürece dair ürettikleri bu yorumun geniş kitlelere yansımalarıdır.

Öte yandan, terazinin öbür kefesinde batılılaşma yolunda atılan adımların tam karşısında durarak sürecin aktörleri ile mücadele etmeyi kendilerine misyon edinen bir başka ulema zümresi daha yer almıştır. Daha çok orta ve alt düzey ilim adamlarından oluşan bu grup, batı kökenli yeniliklerin karşısında olmayı kategorik bir tavır olarak benimsemiştir. Ancak bu kesimin temsilcileri muhalefetlerini, doğrudan protestolar⁵⁶ veya vaaz vermek gibi şifahi yollarla yapmışlar⁵⁷ batılılaşma süreçlerine yazılı metinler üzerinden açık bir şekilde karşı çıkamamışlardır.⁵⁸ Mehmed Emin Efendi ise batılılaşma girişimlerine tepkisini açık bir şekilde eserlerine yansıtmaktan çekinmeyen ulema zümresi mensuplarından birisidir. Kitap ve risalelerinde zamanın önüne

⁵²Çelik-Yeşil, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları*, 171. Dönemin şair ve yazarları yeni çağın getirdiklerini olumlu isimlendirme ve imajlar eşliğinde tasvir etmektedir. Bkz. Shirine Hamadeh, "Ottoman Expressions of Early Modernity and the Inevitable Question of Westernization," *Journal of the Society of Architectural Historians* 63/1 (2004), 33. Yine buharlı gemilere özel ve resmi makamlar tarafından verilen mesaj yüklü isimler üst düzey yöneticilerin yeniliklere benimseyici ve sahiplenici bir nazarla baktıklarını gözler önüne sermektedir. Bkz. Onur Çapar-Levent Düzcü, "Buharlı Gemi Çağında Osmanlı Gemi İsimleri Üzerinden Gelenekten Moderniteye Geçiş Okumak," *Karadeniz Araştırmaları* 19/76 (2002), 1061-1070.

⁵³Dönemin bazı paydaşlarının bu çerçevedeki şahitlikleri için bkz. Hamlin, *Among the Turks*, 55. Ubcini bu grubun yenilik taraftarlarını Allah'ın işine karışmak ve kafir olmakla suçladıklarına işaret eder. Bkz. Jean-Henri Abdolonyme Ubcini, *Türkiye 1850*, çev. Cemal Karaağaçlı (İstanbul: Tercüman, ts.), 1:75.

⁵⁴Bkz. Yalçınkaya, *Learned Patriots*, 51-55; Mahmut Dilbaz, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası: Esad Efendinin Şerhli Es-Sa'yu'l-Mahmûd Tercümesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 10-11. İbnü'l-Annâbî (Bkz. Mahmut Dilbaz, "Modern İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinde İstanbul-Mısır Etkileşimi: İbnü'l-Annâbî-Esad Efendi Örneği," *Muhafazakâr Düşünce* 12/47 (2016), 94-105), Hamdan b. Osman (Bkz. Nuran Yıldırım, "Karantina İstemezük," *Toplumsal Tarih* 150 (2006), 18-27), Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi (Bkz. Mahmut Dilbaz, "II. Mahmud'un Askerî İslahatlarına Dair Tercüme Bir Müdafaaname: el-Kevkebü'l-Mes'ûd fi Kevkebeti'l-Cünûd," *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/31 (2011), 185-199) ve Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi (Bkz. Şeyfettin Erşahin, "Westernization, Mahmud II, and the Islamic Virtue Tradition," *American Journal of Islamic Social Sciences* 23/2 (2006), 41-42; Abdullah Taha İmamoglu-Veli Karataş, "İrâde-i Seniyyeyi Hadislerle Desteklemek: II. Mahmud Dönemi Şeyhülislamlarından Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi ve Hulâsatu'l-Burhan fî İtaati's-Sultan Adlı Risalesi," *Artuklu Akademi* 3/1(2016), 47-50) gibi isimleri yazdıkları eserlerle sürece doğrudan destek veren üst düzey ulemaya örnekler olarak zikretmek mümkündür. Yine çok sayıda şeyhülislamın reformları desteklemek için fetvaler vermesini (bkz. Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması," *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler* içinde, çev. Sami Erdem (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 120-121) ve batı örnek alınarak açılan eğitim kurumlarında medreseden yetişen çok sayıda alimin görev almasını (bkz. Mahmut Dilbaz, *Dindar, Modern, İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslam Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 50-51, 96.) da ulemanın reformlara olan desteğinin bir yansıması olarak değerlendirmek gerekmektedir.

⁵⁵Bkz. Hafez, *Tembelliğin İcadı*, 312-319; Yalçınkaya, *Learned Patriots*, 151; Aydın, *Asya'da Batı-Karşıtlığı Siyaseti*, 97-101.

⁵⁶Bazı sufi liderleri reform yapan II. Mahmud'u yanlış yönlendirdiğini düşündüğü için dönemin şeyhülislamına bizzat tepkisini gösterebilirken Şeyh Saçlı gibi bazıları da doğrudan sultanı durdurup yenilikleri hayata geçirdiği için yüzüne karşı onu kafir olmakla suçlayabilmiştir. Bkz. Erşahin, "Westernization, Mahmud II, and the Islamic Virtue Tradition", 40-41.

⁵⁷1850'li yılların İstanbul'unu tasvir eden Ubcini bu düşüncedeki ulema ve dervişlerin kafirlerden bir şey almanın dinen yasak olduğunu söyleyerek insanları yeniliklerden uzak tutmaya çalıştıklarını dile getirir. Bkz. Ubcini, *Türkiye 1850*, 1:113. Bu konuda ayrıca bkz. Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", 127-130; Çelik-Yeşil, *Osmanlı Modernleşmesinde Tereddüt ve Teceddüt Yılları*, 198-199; 206-207.

⁵⁸İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 1:10. Uriel Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", 129. Ahmet Cevdet Paşa gibi bazı üst düzey ulemanın da yenilik adı altında yapılan bazı uygulamalara dolaylı eleştiriler getirmiş olduğu bilinmektedir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 7-11; Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, 20. Ancak bunları, mahiyetleri gereği mutlak değil, görece bir muhalefetin işaretleri olarak konumlandırmak gerekmektedir.

çıkardığı değişimin her türlü çıktısına ve bu süreçler sonunda ortaya çıkan yeni Müslüman tipolojisine son derece güçlü eleştiriler yönelmiş, yeni dönemin yol açtığı değişimleri kendi inanç ve değer dünyasına bir saldırı olarak konumlandırmıştır. Bu noktada onun batılılaşma karşıtı duygularının/fikirlerinin muadillerine göre çok daha derin ve keskin olduğunu ayrıca vurgulamak gerekmektedir. Mehmed Emin Efendi Avrupalıların hem bizatihi kendilerine hem de Osmanlı'ya taşıdıkları yeniliklere nefret olarak tanımlanabilecek düzeyde öfkeli. İçerik tahlil edildiğinde Mehmed Emin Efendi'nin *Risâle-i İrşâdiyye*'sini de batıya ve batılı olana yönelik söz konusu hiddeti etrafında şekillendirdiği, eserin bu anlamda müellifin “öteki dünyalara” karşı biriktirdiği öfkesinin bir yansıması olduğu çıkarımını yapmak mümkündür.

Risâle-i İrşâdiyye'nin İçerik Analizi

Mehmed Emin Efendi, diğer eserlerinin hemen hepsinde dini bir inanç veya ibadeti merkeze almışken *Risâle-i İrşâdiyye*'de vapur, telgraf ve fabrika gibi teknik sahadaki gelişmeler hakkında fikir beyan etme yoluna gitmiştir. 11 sayfadan ibaret olan risalenin yazılış tarihi net değildir. Bununla birlikte birtakım karineler metnin 1880'lerden sonraki tarihlerde kaleme alındığına işaret etmektedir.⁵⁹ *Risâle-i İrşâdiyye* yöntemi itibarı ile de Mehmed Emin Efendi'nin diğer eserlerinden farklı bir yerde durmaktadır. Zira müellif vapur, telgraf ve fabrika gibi teknik kökenli yeniliklerin dindeki yerini tespit etmeye hasredilmiş bu risalesinin neredeyse tamamını kişisel yorumlarını merkeze alarak kurgulamıştır. Bu noktada Mehmed Emin Efendi'yi aşına olmadığı bir alanda, farklı bir yöntemle eser yazmaya yönelten sebeplerin neler olabileceği sorusu üzerine yoğunlaşarak risalenin tahliline başlanması doğru olacaktır.

Mehmed Emin Efendi vapur, telgraf ve fabrikalar hakkında bir eser kaleme almasını etrafındaki bazı kişilerin söz konusu yeniliklerle ilgili nasıl bir tavır takınmaları gerektiği şeklindeki sorularına bağlamaktadır.⁶⁰ Kendisine soru soranları “ihvan” tabiri ile tanımladığı için Mehmed Emin Efendi'ye danışan kişilerin *Fatih Sofuları*'ndan olduğunu düşünmek gerekecektir.⁶¹ Bu noktada başka sorular da devreye girmektedir: *Fatih Sofuları*'ndan birileri neden böylesi sorular sorma ihtiyacı hissetmişlerdir? Sorulabilecek çok sayıda başka yenilikler varken neden teknolojik gelişmelerden sadece üçü söz konusu edilmiştir?⁶² Batılılaşma konusunda genel tavrı bütün yenilikleri reddetmek şeklinde olan bir cemaatin mensupları neden bazı yeniliklere tavır almak hususunda tereddüt etmişlerdir? Bu ve benzeri hususlara Mehmed Emin Efendi'nin metinlerinde doğrudan cevap oluşturabilecek bir bilgi yoktur. Yine de bazı karinelere dayanarak birtakım tahminler yürütmek mümkündür.

Mehmed Emin Efendi'nin vapur ismiyle işaret ettiği buharlı gemilerin Osmanlı'ya ilk girişi 1828 yılında II. Mahmut döneminde olmuştur. Bu tarihten yaklaşık on yıl sonra Osmanlılar ilk defa kendi buharlı gemilerini inşa etmiş, Tanzimat sürecinden sonra da buharlı gemilerin sayıları ve yaygınlıkları hızla artmıştır. İlk zamanlarda askeri amaçlara mahsus kılınan vapurlar, devletin 1841-1842'li yıllarda Hazine-i Hassa Vapur Kumpanyası'nın faaliyete geçirilmesiyle ticari sahada da kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti yaklaşık on yıl sonra vapurların kullanımını halka yayan bir adım daha atmış ve 1851 yılında Şirket-i Hayriye'yi kurarak buharlı gemileri yolcu taşımacılığında kullanmaya başlamıştır.⁶³ Şirket-i Hayriye'nin kuruluş amacı İstanbul

⁵⁹Peters, “Religious Attitudes”, 82-83.

⁶⁰Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye fi beyanı'l-vapûr, ve'l-fabrika ve't-tiligraf* (b.y., yy., ts.), 22.

⁶¹Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 22.

⁶²Mehmed Emin Efendi Avrupa kökenli teknik yeniliklere karşı olsa da aynı sürecin bir ürünü olan matbaanın kullanımında herhangi bir beis görmemiştir. Eserlerinin hiçbirisinde matbaanın kullanılmamasına yönelik bir beyanatı yoktur. Üstelik bütün eserlerini matbaada bastırılmış müridlerini de basılı eserlerini okumaya teşvik etmiştir. Buradan hem Mehmed Emin Efendi'nin hem de *Fatih Sofuları*'nın matbaanın kullanımında bir problem görmedikleri anlaşılmaktadır. Onların matbaayı ya faydalarını esas alarak ya da Osmanlı'ya girişinin biraz daha eski tarihli olmasına dayanarak diğer yeniliklerden farklı olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu farklı konumlandırma her halükârda onların zihinlerinde var olan bir çelişkiye işaret etmektedir.

⁶³Çapar-Düzcü, “Buharlı Gemi Çağında”, 1059-1065; Neziha Başgelen, “Köprü'den Yeşilköy'e Vapur Seferleri,” *Çağını Yakalayan Osmanlı-Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* içinde, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar (İstanbul: IRCICA, 1995), 207.

ahalisinin Boğaziçi'ndeki ulaşım ihtiyaçlarının daha rahat ve hızlı bir şekilde karşılanmasını sağlamaktır.⁶⁴ Dolayısıyla Mehmed Emin Efendi'nin eserini kaleme aldığı tarihlerde buharlı gemiler İstanbul'da uzunca bir süre kullanılmaktadır ve oldukça yaygındır.⁶⁵

Benzer bir durum telgraf için de söz konusudur. Telgraf sistemi 1839 yılında, yani icadından çok kısa bir süre sonra ilk defa Osmanlı topraklarına girmiştir. Ancak teknolojisi henüz geliştirilme aşamasında olduğu için Osmanlı Sarayı'ndaki ilk sunumda alet iyi çalışmamış, dolayısıyla muhatapları etkilenmemiştir. Bu olumsuz ilk karşılaşma telgrafın Osmanlı topraklarında fiilen kullanılmaya başlanmasını on yıl kadar ötelese de 1847 yılında Sultan Abdülmecid'e yapılan başarılı ikinci bir sunumla sistemin Osmanlı'da yayılmasının önü açılmıştır. Bu tarihten sonraki yaklaşık yirmi yıllık süreçte ülkenin dört bir yanı telgraf hatları ile donatılmış, İstanbul başta olmak üzere ülke şehirlerinin silüetine çok sayıda telgraf direği dahil olmuştur. Telgraf hemen hemen işlemeye başladığı ilk zamanlardan itibaren sivil nüfusun kullanıma da açılmıştır.⁶⁶

Osmanlı'nın sanayileşme teşebbüsleri çerçevesinde imalathaneler kurulmasının tarihi ise onsekizinci asrın başlarına kadar gitmektedir. Yün, ipek ve boyahane gibi daha çok tekstil ile ilgili alanlarda açılan ilk imalathanelerin temel amacı makineleşmeyi sağlayarak üretimi artırmaktır. Osmanlı'nın ilk sanayileşme girişimleri neredeyse tümüyle batı merkezli bir süreç olarak ilerlediği için üretimde kullanılan makinalardan, ustabaşı ve zanaatkârlara hatta kalifiye işçilere kadar bütün gerekli unsurlar Avrupa'dan getirilmiştir.⁶⁷ Üretimde makineleşme hedefinin bir sonucu olarak, ilk girişimleri peşi sıra gelen adımlar izlemiş ve İstanbul başta olmak üzere ülkenin çeşitli şehirlerinde gerek özel gerek devlet destekli çok sayıda atölye açılmıştır. İlk olarak imalathanelerin açılması ile kendisini gösteren sanayileşme hamlesini sonraları daha büyük ölçekli üretim yapan fabrikaların kurulması aşaması takip etmiştir. Özellikle on dokuzuncu yüzyılda tekstil başta olmak üzere kâğıt, demir, cam gibi çeşitli ürünlerin hızlı ve yoğun bir şekilde üretilebilmesini sağlamak için çok sayıda fabrika devlet tarafından faaliyete geçirilmiştir. İnşa edilen bu fabrikaların büyük bir kısmı, çeşitli sebeplerle verimli bir şekilde işletilememiş olsa da "fabrika" olgusu artık insanların günlük hayatına girecek kadar yaygınlaşmıştır.⁶⁸

Yukarıda verilen bilgiler değerlendirildiğinde *Fatih Sofuları*'nın teknolojik yenilikler hakkındaki sorularını vapur, telgraf ve fabrikalar üzerinden formüle etmelerini cemaat üyelerinin gündelik hayatlarında en çok bu yeniliklerle karşı karşıya kalmalarına bağlamak gerekecektir. Onlar her ne kadar dışarıya kapalı bir topluluk olarak gözükseler de tekniğin bu ürünlerini günlük hayatlarının her anında görüyor, duyuyor veya tecrübe ediyorlardı. *Fatih Sofuları*'nın vapur, telgraf ve fabrikalar söz konusu olduğunda biraz akıllarının karışmış olması da sorularını kurgulamada etkili olmuş gibidir. Zira vapur, telgraf ve fabrika gibi yeniliklerin ilk bakışta toplumsal geleneğe veya dini bir yapıya herhangi bir etkisi/zararı gözükmemekte, bilakis bunlar hayatı kolaylaştıran olgular olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla sorunun dile getirilme biçiminden Mehmed Emin Efendi'ye başvurmadan önce cemaat üyelerinin bu hususları aralarında tartıştıkları ve bir çıkış yolu bulamayınca ona danışma ihtiyacı hissettikleri çıkarımını yapmak mümkündür.

⁶⁴Ali Akyıldız, *Osmanlı'da Ulaşımın Modernleşmesi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 49.

⁶⁵1873 yılında dönemin önemli gazetecilerinden Teodor Kasap, kendisinin çıkarttığı *Çingiraklı Tatar* isimli mizah dergisinde zamanın getirdikleri yenilikler eleştirilirken güya ahalinin vapur kumpanyalarına karşı bir muhalefet sergilediklerini, ama vapurların sayısının arttıkça onlara binen insanların sayısında da çoğalma meydana geldiğini zikretmektedir. Teodor Kasap, *Çingiraklı Tatar-Bütün Sayılar*, haz. Seval Şahin vd. (İstanbul: İstos Yayın, 2022), 29.

⁶⁶Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Telgraf Fabrikası," *Türk Dünyası Araştırmaları* 22 (1983), 69-70; Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi," *Çağını Yakalayan Osmanlı-Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* içinde, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar (İstanbul: IRCICA, 1995), 108, 114; Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim-Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 181.

⁶⁷Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 30.

⁶⁸Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1998), 15-22; Hüsamettin Arslan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Teşebbüsleri 1838-1876* (İstanbul: Paradigma, 2024), 43-63.

Mehmed Emin Efendi kendisine vapur, telgraf ve fabrikalar hakkında soru sorulduğunda hemen cevap vermemiş, bir süre düşünme ihtiyacı hissetmiştir. Ne kadar sürdüğünü bilmediğimiz bu tefekkür süreci Mehmed Emin Efendi'nin kalbine Allah'tan bir ilham gelmesiyle son bulmuştur. Bu anlamda risale söz konusu yenilikler hakkında bir araştırma yapılmadan tamamen ilham merkezli hissiyatla kaleme alınmıştır.⁶⁹ Bu bilgi Mehmed Emin Efendi'nin risalesinin temel çerçevesini oluşturmada neden hiçbir dini kaynağa dayanmadığı şeklindeki muhtemel sorulara da bir cevap mahiyetindedir.

Mehmed Emin Efendi vapur, telgraf ve fabrika gibi teknik gelişmelerin dindeki yeri konusunda bir bütün olarak mübah hükmünü vermiştir. Bir şeye mübah hükmünün verilmesi, dinin onları kullanmayı yasaklamadığı anlamına gelmektedir. Mehmed Emin Efendi'nin risalede teknolojik aletlere karşı dile getirdiği tek endişesi, onlardan neşet eden duman ve kokunun zararları üzerinedir. Ona göre teknik kökenli aletlerden yayılan duman ve kokular havayı değiştirmekte, insanlara, hayvanlara ve bitkilere zarar vermekte, yiyeceklerin lezzetini bozmaktadır.⁷⁰ Mehmed Emin Efendi derkenar notlarında bu ek bilgileri vermekle birlikte kaygıları, teknolojik aletler hususunda mübahlık hükmü vermesine engel olmamıştır. Bize göre bu durum onun, teknolojik aletlerin çevresel zararlara neden olup olmadığı hususunda kesin bir kanaat geliştiremediğine işaret etmektedir. Zira Mehmed Emin Efendi'nin tütün gibi benzer örneklerde de izlenebilen dini algılama biçimi, zararları kesin olan olgulara karşı mübahlıktan ziyade yasaklama hükmü vermeye daha meyyal gözükmektedir.

Mehmed Emin Efendi risalesinin giriş kısımlarında, çok kısa şekilde de olsa, kendisine sorulan teknolojik aletlerin faydaları olduğuna işaret etmiştir. Vapur uzun mesafelerin çok az bir zahmetle kat edilmesini sağlar ki, bu durum Mehmed Emin Efendi'nin ifadesiyle "insanlar için bir rahmettir".⁷¹ Telgraf da uzak mesafeler arasında hızlıca haberleşmeyi sağlaması hasebiyle insanlar için bir lütuf olarak değerlendirilebilecek bir alettir. Hatta Mehmed Emin Efendi'nin telgraf söz konusu olduğunda içten içe bir hayranlık duygusu geliştirdiği hissedilmektedir. O, telgrafın işleyişini aklın ve naklin kabul etmekte zorlandığı, harikulade bir olay olarak tanımlamakta, mahiyetini tam olarak kavrayamadığından olsa gerek, bu icadın ancak istidrac kabîlinden bir mucize veya bir sihir olabileceğini dile getirmektedir.⁷²

Buraya kadar zikredilenlerden Mehmed Emin Efendi'nin teknik aletlere din temelli bir muhalefet geliştirmedeği sonucunu çıkarmak mümkündür.⁷³ Evet, risalenin büyük kısmı teknolojinin yol açabileceği muhtemel tahribatlara ayrılmıştır ve hemen her başlığın temel argümanları bir şekilde din ile ilişkilidir. Ancak kavramlar ve olgular din merkezli olsa da Mehmed Emin Efendi'nin bu noktadan sonraki akıl yürütme biçimi, İslam dininin normatif metotlarına değil, geleneğin kültürel kodlarına dayanmaktadır. Dolayısıyla onun yeniliklere karşı takındığı eleştirel tutumun kökleri, öncelikle dünyevî olanı kötü görme ve bütün yaşamını ahirete odaklama şeklinde kendisini gösteren züht temelli dünya algısında aranmalıdır.

Mehmed Emin Efendi vapur, telgraf ve fabrikaların zararları hakkında dikkat çektiği noktalardan birisi, bu icatların insanın yaratıcı ile olan ilişkisine zarar verme potansiyelidir. O, söz konusu yeniliklerin hayatı kolaylaştırarak insanlara bir konfor alanı sağladığını kabul etmektedir. Bununla birlikte Mehmed Emin Efendi insanlara rahatlık/ferahlık sağlamanın istenilir bir durum olmadığı kanaatindedir. Ona göre herhangi bir insanın hayatını sürdürmesi için gerekli işleri kolay bir şekilde değil de meşakkatli yoldan halletmesi, ilk bakışta bir musibet olarak algılanabilmektedir. Ancak gerçekte durum böyle değildir. Zira insan, hayat

⁶⁹Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 22.

⁷⁰Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 24.

⁷¹Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 23.

⁷²Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 26. Risalede fabrikaların muhtemel zarar veya faydalarına ise hiç değinilmemiştir.

⁷³Zira yeniliklerin dini esaslara doğrudan bir aykırılığı olduğunu düşünmesi halinde Mehmed Emin Efendi'nin onları kesin bir yasaklamaya işaret eden haram veya en azından hoş görmeme durumunu ifade eden mekruh kategorisine dahil etmesini gerektirirdi.

mücadelesinde zorluklarla karşılaştığında bunlara sabredebilir ve Allah'a güvenme/şükretme yeteneği geliştirebilirse, musibet gibi gözüken şey onun için bir rahmete dönüşür. Böylelikle meşakkat, zorluğu yaşayan kişide Allah'a olan bağlılığı artırmanın bir vesilesi haline gelir. Bu düşünceler Mehmed Emin Efendi'nin cümlelerine şöyle yansımıştır:

Müminin işini kolaylaştırmak, musibet (işleri zor yoldan halletme) sebebiyle elde edilen rahmetin kaybolmasına sebeptir. Bu açıdan bakıldığında işleri kolaylaştırma bir ceza olur. Ceza, müminlerin ahirette alacakları ecirlerin azalmasından dolayıdır. Çünkü mümine işleri kolaylaştığında, bu onun sabretme nimetini kaybetmesine ve gaflete yönelmesine sebep olur.⁷⁴

Mehmed Emin Efendi burada insanlarda “zor zamanlarda Allah'ı daha çok hatırlamak” şeklinde kendisini gösteren psikolojik hali merkeze alarak meşakkatlerle boğuşan insanın Allah'a daha çok bağlanacağı çıkarımında bulunmaktadır. Yeni icatlar vasıtasıyla gelen refah ve konfor ise insanları kendi kendisine yettiği noktasına taşıyacak ve bu his sıradan bir Müslümanın Allah'a daha az ihtiyaç duymasına yol açacaktır. Zira ona göre “refah arttıkça dünyaya tamah da artmaktadır.”⁷⁵ Dolayısıyla vapur, telgraf ve fabrika gibi teknik aletler hem zorluklar nedeniyle ulaşılabilecek rahmeti ortadan kaldıran hem yaşanacak sıkıntıların karşılığında ahirette alınacak sevabı azaltan hem de insanın istiğna halini artırarak onu Allah'a ihtiyaç duyduğu fikrinden uzaklaştırma potansiyeli taşıyan yeniliklerdir.⁷⁶ Halbuki bu dünya Müslümanlar için bir amaç değildir. Dünya sadece ve sadece ahiretin tarlasından ibaret olan bayağı bir yerdir. Müslümanın yapması gereken ise bu “rezil dünyanın” nimetlerine dalmak değil, bütün hayatını ahireti merkeze alarak planlamaktır.

Mehmed Emin Efendi'nin teknolojik yeniliklere olumsuz bakmasının nedenlerinden bir diğeri, bunların Avrupalılar, onun ifadeleri ile söylersek, “kafirler” tarafından icat edilmiş olmasıdır. O, teknolojik aletleri icat etmeleri sebebiyle “kafirlere” bir üstünlük payesi verildiğini düşünmekte ve bunu son derece tehlikeli bulmaktadır. Mehmed Emin Efendi'nin “teknik aletlerin hepsi herşeye kadir Allah Teâla'nın kudreti, iradesi ve “ümmü'l-kitâp'ta (levh-i mahfuz'da) bunları yazması ile mümkün olmuştur, yoksa rezil kafirlerin kudretiyle değil” şeklindeki cümleleri⁷⁷ hem müridlerine hem de onların şahsında tüm Müslümanlara söz konusu icatlar sebebiyle Avrupalıların kendilerinden daha üstün olduğu sonucuna varmamaları için bir ihtar mahiyetindedir. Zira ona göre, Müslümanlar fazilet ehli, kafirler ise bayağı ve adi varlıklardır. Buna rağmen söz konusu icatlar sebebiyle bazı ehl-i İslam onların kendilerinden daha üstün olduğu vehmine kapılabılmışlardır. Bu yanlış düşüncelerinin bir sonucu olarak da kafirlere nefret ve buğzu bırakmış, onlarla yakınlık kurma hevesine tutulmuş, onları sevmiş ve hatta hayranlık duymaya başlamışlardır. Öyle ki, Müslümanlar artık kendi kanaat önderlerini bırakıp kafirleri örnek alma raddesine gelmiş, görünüş ve davranış olarak kafirlerin tiynetine bürünmüştür. Dolayısıyla Mehmed Emin Efendi'ye göre, çağdaşı birçok Müslümanın kapıldığı kafirlere üstünlük atfetme hissi, basit görülerek geçirilecek bir davranış biçimi değil, çok tehlikeli sonuçların müsebbibi olabilen son derece ciddi bir günahtır.⁷⁸

Mehmed Emin Efendi'nin teknik yeniliklere batı kaynaklı olduğu gerekçesiyle karşı durması, esasında iki kültürün karşılaşması sonucu gelişen hâkim kültür-mahkûm kültür çatışmasının bir örneğidir. Yaşanan süreçte batıya ait olanın aşamalı bir şekilde hâkim kültür haline gelişine, dolayısıyla kültürel akışın tek taraflı oluşuna bizzat şahit olması onu kategorik bir yenilik karşıtı olma pozisyonuna sürüklemiştir. Üstelik

⁷⁴Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 24

⁷⁵Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 28 (Derkenar notu).

⁷⁶Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 23-24.

⁷⁷Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 23.

⁷⁸Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 26.

bu tavır alış sadece Mehmed Emin Efendi için söz konusu değildir. Çağdaşı birçok Müslümanın batılılaşma sürecine karşı benzer tepkiler geliştirdikleri tarihsel kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. “Frenk mukallidi” ve “züppe” gibi kültürel manada kirlenmişliğe işaret eden olumsuz tipler etrafında dönemin kitap, gazete, dergilerinde yer alan çok sayıda metin,⁷⁹ zannedilenden daha geniş bir grubun batılı olanı reddetmeye yönelik tepkiler geliştirdiğine işaret etmektedir. On dokuzuncu asırda Osmanlı'yı ziyaret eden yabancı seyyahların eserleri de bu türden örneklerle doludur.⁸⁰ Dönemin meşhur seyyahlarından Gerard de Nerval'in seyahatnamesi bu çerçevede en kapsamlı tespitleri yapan eserlerden birisidir. 1843 yılında İstanbul'u ziyaret eden Nerval'in gözlemleri, batı karşıtı öfkenin muhafazakârlar arasında Avrupalılardan gelen her şeyi reddetmeye yönelik bir tepkiyi tetiklediğine işaret etmektedir. Nerval'e göre İstanbul'daki yeni sağlık ve temizlik önlemlerinden, sokakları döşeme ya da çakılla kaplama tekniklerine; kaldırımlardan, sokak lambalarına ve hatta atların koşulu olduğu arabalara kadar, Avrupa kökenli her şey tehlikeli yenilikler olarak görülmektedir.⁸¹ Bir başka seyyah olan ve İstanbul'u ziyareti 1852 yıllarına denk gelen Teophile Gautier ise buharlı gemilere “şeytan icadı olarak bakan kayıkçılardan bahsetmiştir.⁸² Yine 1880'li yıllarda İstanbul'u ziyaret eden Charles Edward Stewart, Türkler arasında Avrupa kökenli her şeyi reddeden ve yaşanan sürecin bir istila olduğunu düşünen büyük bir topluluk olduğuna işaret etmektedir.⁸³ Edmondo de Amicis de eserinde Osmanlı tebaasına mensup bazı Müslümanların batılılaşma yolunda atılan adımları yozlaşma olarak değerlendirdikleri şeklinde tespitlere yer vermiştir.⁸⁴

Yukarıda dile getirilenler daha bir asır öncesine kadar yabancıları kategorik olarak aşağılamanın resmi bir devlet politikası olduğu⁸⁵ bir sosyal çevrede yaşayan muhafazakâr Müslümanların, çok kısa bir süre içerisinde, Avrupalıları medeniyet çitasının en tepesine çıkararak bir değişim dalgası ile yüzleşmelerinden kaynaklanan derin hayal kırıklıklarının tasvirleridir. Öyle ki, döneme ilişkin tarihsel kayıtlar bazı Müslüman ahalinin batılılaşma girişimlerini siyaseten yok oluş süreci olarak algıladıklarına işaret etmektedir. Özellikle yeniliklerin merkezi olan İstanbul'un Avrupa yakası, bazı Müslümanların nazarında artık kaybedilmiş ve günü geldiğinde kendilerinin sürgün edileceği topraklar olarak görülmeye başlanmıştır. Hatta ekonomik olarak gücü yetenler, sürgün zamanı geldiğinde, kafir topraklarında kalmasın ve kemikleri huzur içinde olabilsin

⁷⁹Bkz. Hafez, *Tembelliğin İcadı*, 203-264.

⁸⁰Yabancı seyyahlar Müslümanlara yönelik gözlemlerini aktarırken, zaman zaman ön yargılı olabilmişler, gördüklerinden/duydıklarından ziyade oryantalist algılarının kurgularını metinlerine yansıtılabilmişlerdir. Bu kusurlu doğaları sebebiyle de içerikleri ihtiyatlı bir dille okunmalıdır. Bununla birlikte batılılaşma süreçlerine Müslüman ahalinin tepkilerini izlemek için en doğrudan verileri seyahatnamelerin sunduğu da burada not edilmelidir.

⁸¹Gerard de Nerval, *Doğu'da Seyahat*, çev. Selahattin Hilav (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023), 610.

⁸²Teophile Gautier, *İstanbul*, çev. Nuriye Yiğitler (İstanbul: Profil Kitap, 2018), 313.

⁸³Charles Edward Stewart, *Asya'da Kılık Değiştirerek Yolculuk: Bir İngiliz Subayının Anadolu, İran ve Hindistan Hatıraları*, çev. Resul Şahsi (İstanbul: Kronik Yayınları, 2024), 140.

⁸⁴Edmondo De Amicis, *Constantinople*, çev. Maria Hornor Lansdale (Philadelphia: Henry T. Coates & Co., 1896), 2:259-260.

⁸⁵Osmanlı Devleti'nin özellikle güçlü olduğu erken dönemlerde Avrupalı devletler karşısında kazandığı zaferler kurucu kadrolarından sıradan ahalisine kadar devletin bütün paydaşlarının zihinlerine kendilerinin rakiplerinden “üstün” olduğu algısını yerleştirmiştir. İslam dininin en üstün din olduğu şeklinde referanslarını dini metinlerden alan inanç da Avrupa'ya bakışı güçlü bir biçimde etkilemiş, Osmanlı devlet ricalinin Avrupalı devletleri uzunca bir süre küçümsemelerine ve Batı'daki yeni gelişmeleri merakla değer dahi bulmalarına yol açmıştır. Bkz. Solnon, *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*, 273-278. Öyle ki, bu bakış açısı ışığında klasik Osmanlı diplomasisi “hiçbir Hristiyan devletin Osmanlılar ile eşit haklara sahip olmadığı” düşüncesini kendisine temel ilke olarak belirlemiştir. Bkz. Ali İbrahim Savaş, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi”, *Osmanlı*, c. 1 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 647. Ancak Osmanlı ordusunun onyedinci yüzyılın sonlarına doğru başlayan ve bir dizi halinde devam eden askeri başarısızlıkları, neredeyse resmi bir devlet politikası haline gelen bu tavrın sorgulanmasına neden olmuştur. Devlet erkanı batılılaşma sürecinde bu politikayı terk etmiş olsa da ahalî nezdindeki yansımaları bir müddet daha sürmüştür. Öyle ki, Müslümanlar Tanzimat döneminden sonra bile kendilerinin üstün olduğu inancını fırsat buldukça gayrimüslimlere göstermekten geri durmamıştır. Fontmagne eserinde Müslüman ahalinin kendisini Avrupalılardan üstün görmesine dair birkaç örnek olay aktarır. Buna göre bir Türk seyyah satıcı kendisinden aldığı içeceğin parasının üstünü bahşış olarak kendisine bırakmak isteyen Avrupalı'nın bahşişini kabul etmemiş ona “köpek” ifadesiyle hitap ederek cömertlik gösterisinde bulunduğunu söylemiştir. Yine Fontmagne Osmanlı'daki dilencilerin bile Avrupalıların yanlarından geçerken onlara “Hristiyan köpeği” şeklinde seslendiklerini kaydetmiştir. Bkz. Baronne Durand de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri (1855-1858)*, çev. İsmail Yerguz (İstanbul: Selenge, 2022), 170-171. Buna benzer bir örneği de Burnaby de aktarmaktadır. Burnaby, Arapkir'de kaymakamın eşliğinde bir Müslüman okulunu ziyaret etmiştir. Çocuklar kaymakam sınıfı girdiğinde hemen ayağa kalkmıştır. Aynı zamanda okulun müdürü de olan hoca ise tam ayağa kalkacakken Burnaby'i görmüş ve bir Avrupalı karşısında ayağa kalkmayı reddederek oturmaya devam etmiştir. Bkz. Frederick Burnaby, *At Sirtında Anadolu'yu Baştan Başa Seyahatim*, çev. Renan Burtuş (İstanbul: Dorlion Yayınları, 2024), 295-298.

düşüncesi ile cesetlerinin Avrupa yakasına değil, Asya topraklarına, yani Üsküdar'a defnedilmelerini sağlamışlardır.⁸⁶ Bir çeşit travma olarak tanımlanabilecek bu ruh hali, bir süre sonra bazı muhafazakârlar arasında köken olarak batılı olan her şeyin reddedilmesi şeklinde bir anlayışın gelişmesine yol açmıştır. Zikredilen örnekler Mehmed Emin Efendi'nin Avrupa karşıtlığını her türlü teknik ürünü de içine alacak bir noktaya taşımasının ona has bir tutum olmadığına, Mehmed Emin Efendi'nin çağdaşı birçok başka muhafazakâr Müslümanın da kendilerine ait olanı korumaya yönelik savunmacı bir refleks geliştirdiklerine işaret etmektedir.⁸⁷

Batılılaşma süreci diğer bir kısım Müslümanlar arasında ise tam tersi bir tepki ile karşılanmıştır. Genellikle üst düzey bürokratlar ile toplumun elit tabakası diyebileceğimiz görece zengin kişileri arasında yaygın olan bu tavır, reform sürecinin getirdiği bütün çıktılar sorgusuz sualsiz bir şekilde benimseme eğilimi şeklinde kendisini göstermiştir. Aynı sürece yönelik farklı iki yaklaşım, Müslüman toplum arasında bir bölünmenin de önünü açmıştır. Söz konusu dönemde İstanbul'u ziyaret eden yabancı seyyahlar Müslümanlar arasındaki bu kültürel kırılmanın izlerini eserlerine taşımışlardır. 1870'li yıllarda yani hemen hemen Mehmed Emin Efendi'nin eserini kaleme aldığı zamanlarda İstanbul'u ziyaret eden Edmondo de Amicis'in ifadeleri Mehmed Emin Efendi'nin dile getirdiği Müslümanların Avrupalılarla benzeşme/aynileşme halinin ve buna karşı tavır gösterenlerin ayrıntılandırılmış bir tasviri gibidir. Amicis'in gözlemlerine göre muhafazakâr Türkler sarık takmaya, çarık giymeye inatla devam ederek yeni sürece tepkilerini ortaya koyarken yenilikçiler redingot ve askılı pantolon giymeyi hemen benimsemişlerdir. Batılılaşma taraftarları akşamları tiyatroya gitmek, Fransızca öğrenmeye önem vermek gibi muhafazakârları kızdıran çeşitli yeni alışkanlıklar edinmişlerdir. Kadınların taktıkları peçeler şeffaflaşmış, erkeklerin ellerindeki tesbihlerin yerlerini gazeteler almaya başlamıştır. Evlerde Arapça yerine Fransızca ve piyano dersleri almak yaygınlaşmış, inşaatlarda ahşap yerine taş kullanılması tercihi öne çıkmıştır. Faytonlar da yerlerini arabalara bırakmaya başlamışlardır. Müslümanlar arasında batılı düzeni benimseme noktasında ortaya çıkan bölünme öylesine derinleşmiştir ki, Edmondo de Amicis muhafazakârlar ile yenilikçilerin isimleri dışında iki ayrı millet gibi oldukları kanaatini serdedebilmiştir.⁸⁸ Benzer gözlemleri Amicis dışındaki diğer seyyahlar da dile getirmiştir.⁸⁹ Dolayısıyla bu noktada gerek Mehmed Emin Efendi'yi gerekse çağdaşı diğer muhafazakâr Müslümanları tepkisel davranışlara iten arka planın, çerçevesi teknik aletlerle sınırlı kalmayan çok geniş ve kapsamlı bir kültürel çatışma sahasından beslendiği kanaatini dile getirmek mümkündür.⁹⁰

⁸⁶1837 İstanbul'una dair gözlemlerini aktaran Helmuth Von Moltke "Türkler Avrupa'nın kendi yurtları olmadığını hissetmişlerdir; kehanetler onlara Roma İmparatorluğunun daima kendilerine ait olmayacağını bildirmiştir. Kimin gücü yeterse ölüsünü boğazın Asya tarafına, Üsküdar'a taşır." ifadeleriyle bu umutsuzluk haline işaret etmektedir. Bkz. Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2024), 109. Moltke'den yaklaşık altı yıl sonrasının İstanbul'dan bahsederken Gerard de Nerval de benzer cümleler kurmuştur. Onun ifadelerine göre muhafazakâr ahali İstanbul'un Avrupa yakasının kısa bir süre sonra Hristiyanlara ait bir yer olacağı için, Anadolu toprağında sakin bir mezar sahibi olmak isteyen yaşlı Müslümanların Üsküdar'a sığındığına işaret etmektedir. Nerval söz konusu Müslümanların Boğaziçi'nin iki imparatorluğu ve dini birbirinden ayıracağını ve sonra Asya'da tam bir güvenlik içinde olacaklarını düşündüklerini de eklemektedir. Bkz. Nerval, *Doğu'da Seyahat*, 610. Bir başka dış gözlemci olan Fontmagne'nin, yabancıların bir gün kendilerini İstanbul'dan kovacaklarına inancının Müslümanlarda hâkim kanaat olduğu, bu sebeple onların vefat ettiklerinde kemiklerinin huzur içinde olabilmesi amacıyla Üsküdar'a defnedilmeyi istedikleri tespiti yaklaşık on yıl sonrasının İstanbul'unda hâlâ aynı iklimin solunduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir. Bkz. Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri*, 101.

⁸⁷İstanbul'da yeni yollar açmak için bazı hazirelerin tahrip edilebileceğini savunan Sadrazam Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa'ya Müslüman ahali tarafından "frenkperest" suçlamasının yapılması, insanların İslami olana yönelik her türlü saygısızlığı batı kültürü ile özdeşleştirerek dışavurmak şeklinde refleksif bir bilinç geliştirdiklerini göstermektedir. Bkz. Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, 51. II. Abdülhamid döneminde bir dersiâm olan Filyozî'nin atlı tramvayları gördüğünde ilk tepkisinin tramvayı "Deccal'in arabası" olarak tanımlamak olması da bu minvalde dikkat çekilmesi gereken örneklerden birisidir. Bkz. Mustafa Rüşdi b. Ahmed b. Receb Filyozî, *Mecmûa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 594, 29a-b.

⁸⁸De Amicis, *Constantinople*, 1:169-171.

⁸⁹Bkz. İda Pfeiffer, *Doğu'ya Seyahat*, çev. Şahzâde Şenay Ataç (İstanbul: Ketebe, 2023), 330; Fontmagne, *Kırım harbi Sonrasında İstanbul Günleri*, 54-55; Francis Marion-Crawford, *1890'larda İstanbul*, çev. Şeniz Türkömer (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024), 16.

⁹⁰Mehmed Emin Efendi'nin mücadelesi de sadece teknik aletlerle sınırlı olmamıştır. O, gerek *Risâle-i İrşâdiyye*'de gerekse diğer eserlerinde batılılaşma sebebi ile Müslümanlar arasında görülen yeni huy ve alışkanlıklarla mücadele etmiş, eserleri vasıtası ile yozlaşma olarak tanımladığı bu süreci tersine döndürmeye çalışmıştır. Mehmed Emin Efendi'nin yeni dönemde kabul etmekte en çok zorlandığı hususlardan birisi kadınların toplumdaki yerinin değişmesi ve onların artık toplumsal alanlarda daha görünür olmalarıdır. Esasında bu dönemde kadın-erkek fark

Mehmed Emin Efendi *Risâle-i İrşâdiyye*'de yenilikleri kafirlerin icadı olduğu gerekçesiyle olumsuzladıktan sonra “Müslümanlar kafirlerden üstün iseler neden bu yenilikler Avrupalılar tarafından icad edilmiştir?” şeklinde özetleyebileceğimiz akıllara gelmesi muhtemel bir başka soruya cevap aramıştır. Onun kendi dile getirdiği suale verdiği yanıtın temeli ise dünyanın ve dünyaya ait olanın kötülüğü düşüncesine dayanmaktadır. Zira Mehmed Emin Efendi'nin düşünce evreninde geçmiş Müslümanlara ait bir dönem olarak sahiplenilmekte ve dünyevi ideallerin değil, saf ve gerçek hakikatın peşinde geçen zamanlar olarak konumlandırılmaktadır:

Şayet bana zikredilen şeyler neden daha önce zuhur etmedi diye sorarsan Allah'ın yardımıyla derim ki; Allah Teâlâ her şeyi ezelde takdir etti ve muayyen bir vakite bağladı, dolayısıyla o vakitten önce ortaya çıkamazlar. Daha önce geçen şeylerden de öğrendiğin üzere her şey Allah Teâlâ'nın takdir ve kudretiyedir. Dolayısıyla Allah katında (belirlenmiş olan) zuhur vakti, (gerçekte) ortaya çıktığı zamandır. Şayet “ezelden ortaya çıktığı zamana kadar vaktinin gecikmesindeki hikmet nedir?” diye sorarsan, muradının hakikatını en iyi ve doğru Allah bilir derim. Bununla birlikte gecikmesindeki hikmet şu olabilir: Peygamberler -selam onların üzerinde olsun- tek ve bir olan mabuda davet ve ibadet için gönderildi. Onlar inatçıların büyük bir kısmına karşı kılıç kullandılar. Tıpkı peygamberimiz -selam onun üzerine olsun- gibi. (...) Onlar dünyaya rağbet etmediler. Dünyaya ve dünya ehline itibar etmediler. Sadece Allah'ı ve Resulu'nun rızasını istediler. Dünyaya arzulanacak bir şeymiş gibi bakmadılar, bilakis onu aşağılayıcı ve tahkir edici bir nazarla gördüler. İşte bu sebeple dünya zinetleri ve dünyaya ait diğer şeyler onların elinden zuhur etmedi.⁹¹

Mehmed Emin Efendi yukarıdaki alıntıda teknik aletlerin geçmişte icat edilememesini iki hususla açıklamıştır: Ona göre ilk neden Allah'ın takdirinin bu şekilde olmasıdır. O bu açıklaması ile sürecin şekillenmesinde Allah'ın bu husustaki kararının belirleyici olduğuna ve bir anlamda yenilikleri icat etmenin kader planında Müslümanlara tahsis edilmediğine işaret etmektedir. Bu ifadeler ilk bakışta Mehmed Emin Efendi'de bir hayıflanma duygusunun var olduğu izlenimini vermektedir. Ancak devamındaki satırlarda müellif, Allah'ın Müslümanlara yenilikler icat etmeyi takdir etmemesinin bir nasipsizlik olarak algılanmaması gerektiğinin altını çizmektedir. Ona göre Müslümanların bu icatları yapamamasının bir diğer nedeni onların ahireti hayatlarının merkezine almaları ve bu dünyaya ait olanları değersiz görmeleridir. Mehmed Emin Efendi bu noktada kesin bir tercih de yapmakta ve batılılar tarafından icat edilen yenilikleri övünülecek değil, yerinilecek çıktılar olarak konumlandırmaktadır. Ona göre yapılan icatlar, bir Müslümanın gerçek hedefi olması gereken ahiret yurdundaki yaşamı için herhangi bir fayda sağlamamakta, yenilikler sadece özünde

etmeksizin insanlar kamusal alanlarda daha görünür olmuşlardır. Zira devlet bir süredir çeşitli vesilelerle vatandaşlarının kamusal alanlarda daha çok görünmesini teşvik etmektedir. Bkz. Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim*, 179. Mehmed Emin Efendi kamusal sahanın genişletilmesi şeklinde kendisini gösteren bu politikanın özellikle kadınların dünyasına yansıyan sonuçlarına karşı tepkilidir. Onun zamane kadınlarının evde eski elbiselerle kocalarının karşısına çıktıkları, ancak dışarıda güzel elbiseler giydikleri şeklindeki serzenişleri (Mehmed Emin Efendi, *Hıfzıyye Risalesi*, 14) yeni dönemde kadınların değişen sosyal rollerine bir tepki niteliğinde olmalıdır. Halbuki ona göre kadınlar bırakın dışarıda gezip dolaşmak, Kur'an/vaaz/mevlid dinlemek (bkz. Mehmed Emin Efendi, *Hıfzıyye Risalesi*, 16-17) veya zikir törenlerine katılmak gibi ibadet maksatlı sebeplerle dahi evden dışarı çıkmamalıdır. [Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Risâle fî beyânî vezâifil-insan* (b.y.; yy., ts.), 10 (Derkenar notu); Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i nasihatname* (b.y.; yy., ts.), 16-17]. Onlar kem gözlerden korunmalı, mümkün mertebe çarşı-pazara gönderilmemeli hatta evlerinden dışarıya çıkmalarına izin verilmemelidir. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Siddiklar ve Nasihat Risalesi*, 22. Kocaları olmadığından dolayı çarşı/pazara veya tarlaya/bahçeye gitmeleri zorunlu olan kadınlar ise güzelce kapanıp o şekilde insanlar arasına karışmalı ve işlerini bitirir bitirmez başka şeylerle meşgul olmadan hemen evlerine dönmelidir. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Hıfzıyye Risalesi*, 23. Mehmed Emin Efendi'nin toplumda görülen yeniliklere karşı tavrı, sadece kadınların konumlarının değişmesine tepki göstermekle sınırlı kalmamıştır. Sözelimi batılılaşma sürecinin ürünlerinden birisi olan gazete ve dergiler de onun hedef tahtasında kendisine yer bulmuştur. Mehmed Emin Efendi'ye göre zamane insanları içleri abes hikayelerle dolu risaleleri ve gazeteleri okuyarak vakitlerini zayi etmektedirler. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Siddiklar ve Nasihat Risalesi*, 3. Batılı tarzda açılan okullar da onun rahatsızlık duyduğu bir başka yeni gelişmedir. Ona göre İslam'dan ve Kur'an'dan yüz çevirip kurtuluş için batılıların fikir ve metotlarını öğreten okullara sarılmak Müslümanları helak olmaktan başka bir noktaya taşımayacaktır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 32. Mehmed Emin Efendi'nin bu minvaldeki en ilginç tepkilerinden diğeri ise Avrupa kökenli dillerden alınan kelimelerin günlük hayatta kullanılmasına yöneliktir. Onun tespitlerine göre, zamane insanları günlük konuşmaları esnasında sigara, pantolon, komisyon, kundura, aile gibi aslen kafirlerin lisanına ait kelimeleri kullanmaya başlamışlardır. Mehmed Emin Efendi bu durumu mayaya başlıyacak yani günah olarak isimlendirmekte ve çok tehlikeli bulmaktadır. Bkz. Mehmed Emin Efendi, *Tuhfetü'l-ihvân fî hakki'd-duhân* (b.y.; yy., ts.), 4.

⁹¹Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i İrşâdiyye*, 24.

kötü olan bu dünyayı güzelleştirmeye yaramaktadır. Bu çıkarım Mehmed Emin Efendi'ye adi ve bayağı olarak tanımladığı Avrupalılara teknik merkezli yenilikleri icat etmeleri sebebiyle bir itibar verilmesine engel olma yönünde elverişli bir zemin de sunmaktadır:

Belki de zikredilen şeylerdeki hikmet, Allah'ın bazı kullarına hak ettiklerinin belirginleştirilmesidir. Yani Allah pis ve lanetli bir leşten ibaret olan bu dünyanın imar ve tezyinine Mecusi kullarını layık kılmıştır. Çünkü necis, necise layıktır. Müşrikler, mecusiler ve kafirlerin hepsi necistir ve tek millettir. Allah Teala bu konuda şöyle buyurmuştur: “Müşrikler necistirler, öyleyse Mescid-i harama yaklaşmasınlar.”⁹² Dolayısıyla onlar kendi iradeleri ile pis bir leşten daha adi olan dünyayı imar etme ayrıcalığını kazanmışlardır. Tıpkı bazı kurtçuk ve haşerelerin pis ve necis şeyleri hak ettikleri gibi. Bazı hayvanlar da vardır ki, onlar temiz olan şeylere yönelmişlerdir. Bal gibi güzel şeylere layık olan arılar gibi.⁹³

Mehmed Emin Efendi'nin yukarıdaki satırlarda tezahür eden akıl yürütmesine göre ahirete nispetle dünya necis ve adi bir yerdir. Müminler, imanlarından dolayı temiz ve tahir; kafirler ise inançsızlıkları sebebiyle tıpkı dünya gibi necis ve habistir.⁹⁴ Dolayısıyla dünya gibi aşağılık bir yerin yeni icatlar yoluyla mamur ve müreffeh kılınması, temiz olan müminlere değil, pis olan kafirlere daha layıktır. Mehmed Emin Efendi bu noktadan sonra bir adım daha atmış ve Avrupalıların ürettiği bütün her şeyi necis kategorisine sokmuştur. Zira ona göre yaratılış olarak necis ve habis olandan tahir ve temiz bir şeyin zuhur etmesi olanaksızdır. Mehmed Emin Efendi'nin bu yargısı ilim ve teknoloji dahil batılılaşma yolunda atılan bütün adımları kapsayan bir niteliğe sahiptir. Hatta o, zamanın İstanbul'unun ve Osmanlı'nın diğer şehirlerinin güzelleşmesi için yapılan imar faaliyetlerini dahi bu kapsama sokmuştur. Onun dünyasında dünyayı/yaşamı daha konforlu ve daha güzel kılmak için çabalamak özünde gereksiz bir faaliyettir. Hal böyleyken bazı Müslümanların kafirlerin bu çerçevede yaptıklarına hayranlıkla bakmaları Mehmed Emin Efendi'nin zihniyetine göre aptallıktan başka bir şey değildir.⁹⁵

Mehmed Emin Efendi, necis dünyanın imarını ancak necis kafirler yapabilirdi” şeklinde özetlenebilecek akıl yürütmesinin başka bir probleme kapı araladığının da farkındadır. Kafirler eskiden beri necis ve zelil bir güruh, dünya da ezelden beridir pis ve bayağı bir yerdir. Ama buna rağmen gayrimüslimler daha önceleri bugün yaptıklarına benzer şeyleri yapamamışlardır. Kafirlerin durumunda ne değişmiştir ki onlar bu icatları/ yenilikleri yapabilmeye başlamışlardır? Mehmed Emin Efendi'nin belki de müritlerinden kulağına çalınan bu soruya verdiği cevap da son derece ilginçtir:

Peki o zaman (kafirlerin) geçmişten bu icatların zuhur vaktine kadar olan durumları için ne dersin? Onlar dünyayı sevmelerine ve ona rağbet etmelerine rağmen Allah şu anda icat ettikleri şeyleri neden (geçmişte) onlara takdir etmedi? Derim ki; Haklısın. Ancak o zamanlar biset ve davet zamanları idi. Kalbin ve bedeninin meşgul olduğu ve tamamıyla onlara daldığı; ibadetin, nur-ı azimin, ahiretin tefekkür edildiği ve korkunun hissedildiği zamanlardı. Bu sebeple kafirler bırak bugün icat ettiklerini yapabilmeyi, hiçbir şey düşünemezlerdi.⁹⁶

⁹²et-Tevbe 9/28.

⁹³Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 29-30.

⁹⁴Gayrimüslimleri ontolojik olarak necis görmeye benzer tavırlara eski zamanlarda da rastlanmaktadır. 1769 yılında bir esnaf alayı esnasında çıkarılan Sancak-ı Şerif'i gayrimüslimlerin de izlemesi bazı Müslüman ahalinin tepkisini çekmiş ve bunlar “bakışları ile Sancak-ı Şerif'i kirliyorlar” gerekçesi ile yakaladıkları gayrimüslimlere şiddet uygulamışlardır. Bkz. Charles White, *İstanbul'da Üç Yıl-Türklerin Örf ve Adetleri, 1841-1844*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2023), 1:146-147.

⁹⁵Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 28 (Derkenar notu), 30. Mehmed Emin Efendi burada “şehrin güzelleştirilmesi” ifadesi ile Tanzimat sürecinden sonra kent dokusunun düzenlenmesi amacıyla alınan birtakım kararları ve bu kararlar ışığında daha yaşanabilir bir hale getirmek için şehir dokusunda yapılan bazı değişiklikleri kastediyor olmalıdır. Esasında söz konusu değişikliklerin önemli bir kısmı yangın vs. gibi afetlere karşı evleri/sokakları/mahalleleri/şehri daha korunaklı ve savunulabilir kılmayı amaçlamaktadır. Geniş bilgi için bkz. Çelik, Zeynep. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, 41-67.

⁹⁶Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 25.

Mehmed Emin Efendi yukarıdaki cevabında Avrupalıların önceden bu icatları yapamayıp şimdi bunlara muvaffak olabilmelerini tamamıyla Müslümanların değişen durumlarına bağlamıştır. Ona göre Avrupalıların teknik anlamda gelişme göstermeleri özünde kendilerinde var olan bir yetenek veya hasletten dolayı değildir. Mehmed Emin Efendi bu anlamda batılıların ilim ve teknoloji sahasında gösterdikleri ilerlemenin ana sebebinin Müslümanların onlara saldırmaktaki ihmalkarlığı olduğu kanaatindedir. Zira Müslümanlar önceki zamanlarda İslam'ın yayılması güdüsüyle hareket edip kafirlerle, yani batılılarla savaşıyorlar ve onları meşgul ediyorlardı. Bu meşgulliyet ve korkuları sebebiyle de kafirler şu anda icat ettikleri şeylerin benzerlerini yapmaya imkân bulamıyorlardı. Ancak şimdi zaman değişti; artık Müslümanlar kafirleri seviyor, muteber addediyor hatta yardımlarına koşuyorlar. Kafirler de böylesi bir rahatlık ortamında bu zelil dünyayı imar ve tezyin edecek icatları yapabiliyorlar.⁹⁷

Özetlemek gerekirse Mehmed Emin Efendi'ye göre yaptıkları icatlar veya teknik aletler sebebiyle gayrimüslimlere karşı hayranlık beslemeye, onlara bu sebeple bir itibar atfetmeye gerek yoktur. O, bu düşüncesini birkaç gerekçeye bağlamıştır: Mehmed Emin Efendi'nin bu minvalde öne sürdüğü ilk neden, evrendeki her şeyin Allah'ın kudret ve kontrolü altında meydana geldiği gerçeğidir. Ona göre bu zaviyeden bakıldığında icat edilen yeniliklerin ortaya çıkışını gayrimüslimlere değil, Allah Tealâ'ya hamletmek gerekecektir.⁹⁸ Mehmed Emin Efendi'nin dikkatleri çektiği bir diğer husus, bu dünyayı daha yaşanılır kılmak için icat ve yenilikler yapmanın özünde övülecek bir şey olmadığıdır. Zira ahirete nispetle dünyanın adı ve bayağı bir yer olması, Mehmed Emin Efendi'ye göre dünyevi olan her şeyi özünde değersiz kılmaktadır. İcat ve yenilikler ise tamamıyla dünyevi olanı daha da güzelleştirmek içindir. Dolayısıyla aslen kıymeti hâiz olmayan bir olgunun icadına bir değer yükleyerek kafirlere saygınlık bahşedilmesi doğru bir davranış değildir. Mehmed Emin Efendi'ye göre bu yeniliklere bir değer atfedilse bile yine de gayrimüslimlerin bunlar vasıtasıyla övünmelerine imkân tanımamak gerekmektedir. Zira kafirler bu yenilikleri ancak Müslümanlar kendileriyle dost olmayı tercih edip onları rahat bıraktıkları için yapabilmişlerdir.

Sonuç

Osmanlı'nın uzun süreli batılılaşma tecrübesi, lehte ve aleyhte telif edilen birçok eser eşliğinde yürütülmüştür. Bu eserlerin bir kısmı batılılaşma yolunda atılan adımları, devletin/milletin tek kurtuluş reçetesi olarak konumlandırırken hatırı sayılır miktarı sürecin yol açtığı sorunlara odaklanarak garbın bilim tekniğini almayı fakat yozlaşmaya sebep olduğu düşünülen kültürel unsurlarını reddetmeyi savunan bir orta yolu önermişlerdir. Bu çerçevede Osmanlı geleneğinde bir bütün halinde batılı olanı reddeden yazılı metinler kaleme alınmasının sık rastlanan bir hadise olmadığını dile getirmek gerekecektir. Mehmed Emin Efendi'nin kaleme aldığı *Risâle-i irşâdiyye fî beyâni'l-fâbûr ve'l-fabrûka ve't-tiligrâf* isimli eser ise Avrupa kökenli her şeyi tehlikeli yaftası vurarak reddetmesi nedeniyle süreç hakkında kaleme alınan diğer metinlerden ayrılmıştır. Aynı zamanda *Risâle-i irşâdiyye*'ye özgün karakterini de veren bu hususiyeti, Mehmed Emin Efendi'nin kişisel özelliklerinin çağının gelişmeleri ile etkileşime girmesinin doğal bir sonucu olarak yorumlamak mümkündür. *Risâle-i irşâdiyye*'nin batılı olana karşı geliştirdiği sert ve tavizsiz tutum, ilk olarak risale yazarının dini yaşama/yorumlama hususunda marjinal olarak değerlendirilebilecek derecede keskin bir isim oluşu ile ilişkilendirilmelidir. Mehmed Emin Efendi bu dünyaya ait her şeyi bayağı bulan, bu sebeple de bütün ilgi ve alakasını ahiret hayatı etrafına odaklayan züht merkezli bir zihniyetin temsilcisidir. Tarih boyunca değişime karşı mesafeli oluşuyla öne çıkmış Birgivi-Kadızedeli çizgisinin geç dönem bir uzantısı konumunda olan Mehmed Emin Efendi, tabiatı itibarıyla yeni olan her türlü olguyu bidat olarak vasıflandırmaya eğilimlidir.

⁹⁷Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 30 (Derkenar notu).

⁹⁸Mehmed Emin Efendi, *Risâle-i irşâdiyye*, 29 (Derkenar notu).

Risâle-i irşâdiyye'nin batılı olana alışılmadık sertlikteki içeriğini bir ölçüde kaleme alındığı dönemin hususiyetlerinin bir sonucu olarak da değerlendirmek gerekmektedir. Mehmed Emin Efendi'nin risalesini 1880'li yıllarda kaleme aldığı bilinmektedir. Bu dönem aynı zamanda Osmanlı'da batılılaşma sürecine alternatif söylemlerin ortaya çıktığı zamanlara tesadüf etmektedir. Alt düzey ulema tarafından örgütlenen bir kesim, batılılaşma yolunda vaat edilen faydaların elde edilmediği ve Avrupalılaşma uğruna atılan adımlarla yerleşik değerlerin sarsıldığı gibi iddialar öne sürerek süreç hakkındaki genel memnuniyetsizliklerini bu dönemde yüksek sesle dillendirmeye başlamışlardır.⁹⁹ Üstelik 1870 ve 1880'li yıllar sadece Osmanlı'da değil benzer süreçlere maruz kalan tüm coğrafyalarda batı karşıtı söylemin yükselişe geçtiği tarihlerdir.¹⁰⁰ Bu çerçevede, keskin görüşleriyle bilinen bir müellifin böylesi bir ortamda kaleme aldığı risalesinde alışılmadık sertlikte bir dil kullanması yadırganacak bir hadise değildir.

Risâle-i irşâdiyye yazarının oldukça keskin görüşlere sahip bir âlim olarak öne çıkması, eserinin ana kitleden ziyade daha uçta yer alan bir kültür ortamının ürünü olarak konumlandırılmasını da gerekli kılmaktadır. Bu anlamda risale, Müslüman ahalinin tümünün batılılaşma süreçlerine yönelik tepkilerini betimleyen bir metin olarak ele alınmamalı, sınırlı bir temsil kabiliyetine sahip olduğu kabul edilmelidir.

Risâle-i irşâdiyye reform karşıtı cephenin ortak el kitabı niteliğini hâiz olmasa da söz konusu dönemde batılılaşma süreçlerine karşı yürütülen muhalefetin temel hareket noktaları hakkında araştırmacılara ciddi bir fikir verme potansiyeline sahiptir. Bu anlamda eski düzenin değişmesinin yol açtığı sosyal farklılaşma, muhafazakâr kesimleri en çok rahatsız eden gelişme olarak öne çıkmıştır. Dönemin muhafazakâr Müslümanlarını huzursuz eden bir diğer husus da reform sürecinin bilimsel ve kültürel dayanağının Avrupa oluşudur. Zira süreç vasıtasıyla Osmanlı topraklarına gelen her yenilik, batı dünyasının Osmanlı karşısındaki üstünlüğünün zımnen tescili anlamına gelmektedir. Asırlar boyunca gayrimüslimlere küçümseyici gözlerle bakmayı adet edinmiş bir Osmanlı tebaası için bu hissiyatın kabulü kolay olmamış gözükmektedir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Teşekkür	Bu makalenin müsvedde halini okuyup kıymetli önerileriyle şekillenmesinde önemli katkılarda bulunan Mehmet Kalaycı, Selim Demirci, Mahmut Dilbaz ve Süleyman Gür'e bu vesile ile teşekkürü bir borç bilirim.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.
Acknowledgement	I would like to take this opportunity to thank Mehmet Kalaycı, Selim Demirci, Mahmut Dilbaz and Süleyman Gür, who perused the preliminary version of this article and made significant contributions to its development with their valuable suggestions.

Yazar Bilgileri	Eyüp Öztürk (Doç. Dr.)
Author Details	¹ Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, Trabzon-Türkiye
	 0000-0003-1779-5519

⁹⁹Bkz. Yalçınkaya, *Learned Patriots*, 148-151.

¹⁰⁰Bkz. Aydın, *Asya'da Batı-Karşıtlığı Siyaseti*, 396.

Kaynakça | Bibliography

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Belgeleri (A.MKT.MHM) 394/34, 376/89

İrade-Meclis-i Vala (İ.MVL.) 568/25523, 581/26088

Mearif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.) 34/155, 47/28, 788/ 23

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.) 879/80, 881/40

Yazma Kaynaklar / Manuscripts

Birgîvî, Takıyyüddin Mehmed b. Pîr Ali b. İskender, *Muaddilu's-Salât*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmet 295, 104b-113b

Filyozî, Mustafa Rüşdi b. Ahmed b. Receb, *Mecmûa*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 594, 1b-158a

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Ahmet Cevdet Paşa. *Tezâkir* 1-12. hazırlayan Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1953

Ahmet Cevdet Paşa. *Ma'ruzât*. Hazırlayan Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980

Akyıldız, Ali. *Osmanlı'da Ulaşımın Modernleşmesi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019

Arslan, Hüsamettin. *Osmanlı İmparatorlu'nda Sanayileşme Teşebbüsleri 1838-1876*. İstanbul: Paradigma, 2024

Aydın, Cemil. *Asya'da Batı-Karşıtlığı Siyaseti: Pan İslamcı ve Pan-Asyacı Düşüncede Dünya Düzeni Vizyonları*. Çeviren Karsu İlksen Fırat. İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 2024

Başgelen, Nezih. "Köprü'den Yeşilköy'e Vapur Seferleri." *Çağın Yakalayan Osmanlı-Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, hazırlayan Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar içinde 207-215. İstanbul: IRCICA, 1995

Birinci, Ali. "19. Asırda Bir Kadızâde: Oflu Hoca Mehmed Emin Efendi ve Yasaklanan Duhan Reddiyesi." *Tarih Yolunda: Yakın Mazinin Siyasî ve Fikri Ahvâli*, içinde 258-267. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001

Burnaby, Frederick. *At Sirtında Anadolu'yu Baştan Başa Seyahatim*. Çeviren Renan Burtaş. İstanbul: Dorlion Yayınları, 2024

Çapar, Onur-Düzcü, Levent. "Buharlı Gemi Çağında Osmanlı Gemi İsimleri Üzerinden Gelenekten Moderniteye Geçiş Okumak." *Karadeniz Araştırmaları* 19/76 (2002): 1057-1073

Çavuşoğlu, Semiramis. "Kadızâdeliler." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24:100-102. İstanbul, TDV Yayınları, 2001

Çelik, Zeynep. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*. Çeviren Selim Deringil. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998

Çetinsaya, Gökhan- Buzpınar, Ş. Tufan. "Mîdhat Paşa." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 7-11. Ankara: TDV Yayınları, 2020

Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*. Çeviren Osman Akinhay. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021

De Amicis, Edmondo. *Constantinople*. Çeviren Maria Hornor Lansdale. 2 Cilt. Philadelphia: Henry T. Coates & Co., 1896

De Fontmagne, Baronne Durand. *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul Günleri (1855-1858)*. Çeviren İsmail Yerguz. İstanbul: Selenge, 2022

De Nerval, Gerard. *Doğu'da Seyahat*. Çeviren Selahattin Hilav. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2023

Durmuş, Ali. *Osmanlı Hanefîlerinin Hanefîliğe Eleştirisi: Kadızâdeliler Hareketi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021

Dilbaz, Mahmut. *Dindar, Modern, İtaatkâr: Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslam Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021

Dilbaz, Mahmut. *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası: Esad Efendinin Şerhli Es-Sa'yu'l-Mahmûd Tercümesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014

Dilbaz, Mahmut. "II. Mahmud'un Askerî İslahatlarına Dair Tercüme Bir Müdafaaname: el-Kevkebü'l-Mes'ûd fi Kevkebeti'l-Cünûd." *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 16/31 (2011): 175-200

Dilbaz, Mahmut. "Modern İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devrinde İstanbul-Mısır Etkileşimi: İbnü'l-Annâbî-Esad Efendi Örneği." *Muhafazakâr Düşünce* 12/47 (2016): 94-105

Ebu'lula Mardin. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. Ankara: TDV Yayınları, 200

Elmalı, Hüseyin. "Mehmed Emin Efendi, Oflu." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2 (Ek cilt): 221. Ankara: TDV Yayınları, 2019

Elmalı Hüseyin- Aydın, Mustafa. *Oflu Hoca'nın Sigara Manifestosu: Risaletu Mürşidi'l-ihvân fî hakkı'd-duhân*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, 2019

Erşahin, Şeyfettin. "Westernization, Mahmud II, and the Islamic Virtue Tradition." *American Journal of Islamic Social Sciences* 23/2 (2006): 37-62

Gautier, Teophile. *İstanbul*. Çeviren Nuriye Yiğitler. İstanbul: Profil Kitap, 2018

Hafez, Melis. *Tembelliğin İcadı-Geç Osmanlı'da Verimlilik Kültürü*. Çeviren: Dâra Elhüseyini. Ankara: Fol, 2023

- Hamadeh, Shirine. "Ottoman Expressions of Early Modernity and the Inevitable Question of Westernization." *Journal of the Society of Architectural Historians* 63/1 (2004): 32-51
- Hamlin, Cyrus. *Among the Turks*. New York: Robert Carter and Brothers, 1877
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Blueprints for a Future Society: Late Ottoman Materialists on Science, Religion and Art." *Late Ottoman Society-The Intellectual Legacy*. Editör: Elisabeth Özdağla içinde 27-116. Oxford: RoutledgeCurzon, 2005
- Hayta, Necdet-Ünal, Uğur. *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2023
- Heyd, Uriel. "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması." *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler*. Çeviren Sami Erdem içinde 119-164. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 2 (1998): 1-22
- İmamoğlu, Abdullah Taha-Karataş, Veli. "İrâde-i Seniyyeyi Hadislerle Desteklemek: II. Mahmud Dönemi Şeyhülislamından Yâsincizâde Abdülvehhâb Efendi ve Hulâsatu'l Burhan fî İtaati's-Sultan Adlı Risalesi." *Artuklu Akademi* 3/1(2016): 21-54
- İnalcık, Halil. "Tanzimât'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri." *Bellekten* 28/112 (1964): 623-690
- Kaçar, Mustafa. "Osmanlı Telgraf İşletmesi." *Çağını Yakalayan Osmanlı-Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*. Hazırlayan: Ekmeleddin İhsanoğlu-Mustafa Kaçar içinde 45-120. İstanbul: IRCICA, 1995
- Kadı İyâz, Ebü'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsûbî. *Kitâbü's-Şifâ bi-ta'rifi'l-hukûki'l-Mustafa*. Hazırlayan Abduh Ali Kuşek. Dubai: Câzetü Dubai ed-Devletiyeye li'l-Kur'âni'l-Kerim, 2013
- Kara, İsmail. *İslamcıların Siyasi Görüşleri*. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014
- Kasap, Teodor. *Çingiraklı Tatar-Bütün Sayılar-*. Hazırlayan Seval Şahin, Alp Eren Topal, Stefo Benlisoy. İstanbul: İstos Yayın, 2022
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009
- Marion-Crawford, Francis. *1890'larda İstanbul*. Çeviren Şeniz Türkömer. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024
- Martı, Huriye. *Birgivi Mehmed Efendi*. Ankara: TDV Yayınları, 2011
- Mehmed Emin Efendi. *Ahret Hediyesi*. İstanbul: y.y., 1298
- Mehmed Emin Efendi. *Cihad Risalesi*. İstanbul: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Hatunlar Hakkında İddet Risalesi*. İstanbul, y.y., 1327
- Mehmed Emin Efendi. *Hıfz-ı İman Risalesi*. İstanbul: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Hıfzıyye Risalesi*. İstanbul: y.y., 1305
- Mehmed Emin Efendi. *İskât-ı Salât Risalesi*. Hazırlayan Ömer Işıktekin. İstanbul: Memdûhât İlim Derneği, 2016
- Muhammed Emin Efendi. *İrşad Meclisleri*. Çeviren Muhammed Hasan İnal. 2 Cilt. İstanbul: Demir Kitapevi, 1980
- Mehmed Emin Efendi. *İman Risalesi*. İstanbul: y.y., 1312
- Mehmed Emin Efendi. *İrşad ve Münâcât Risalesi*. İstanbul: y.y., 1302
- Mehmed Emin Efendi. *Mağfîret ve Vasiyyet Risalesi*. İstanbul: y.y., 1308
- Mehmed Emin Efendi. *Mecâlisü'l-irşâdiyye*. İstanbul: y.y., 1293
- Mehmed Emin Efendi. *Müminlerin Kurtuluşu*. Hazırlayan: M. Rahmi. İstanbul: Akpınar Yayınları, 1975
- Mehmed Emin Efendi. *Mürşidü'l-ihvân fî hakkı'd-duhân*. İstanbul; y.y., 1309
- Mehmed Emin Efendi. *Mârifet ve Selâmet Risalesi*. İstanbul, y.y., 1298
- Mehmed Emin Efendi. *Necatü'l-Müminin Risalesi*. İstanbul: y.y., 1308
- Mehmed Emin Efendi, *Nesayih-i İhvan*. İstanbul: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Risâle fî beyâni hulâsai şeri'at*. b.y.: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Risale fî beyâni vezâifi'l-insan*. b.y.: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Risâle-i irşâdiyye fî beyani'l-vapûr, ve'l-fabrika ve't-tiligraf*. b.y.: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Risâle-i nasihatnâme*. b.y.: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Siddîklar ve Nasihat Risalesi*. İstanbul: Hurşit Efendi Matbaası, 1298
- Mehmed Emin Efendi. *Şifâü'l-Mü'minin*. İstanbul: İbrahim Efendi Matbaası, 1304
- Mehmed Emin Efendi. *Tercüme-i Ta'dil-i Erkân*. İstanbul: y.y., 1319
- Mehmed Emin Efendi. *Tuhfetü'l-ihvân fî hakkı'd-duhân*. b.y.: y.y., ts
- Mehmed Emin Efendi. *Veziif-i İnsan Hakkında İrşad Risalesi*. İstanbul: y.y., ts
- Osmanzâde Hüseyin Vassaf. *Sefîne-i Evliyâ*. Hazırlayan: Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz. 5 Cilt. İstanbul: Kitabevi, 2015

- Özgür, Mustafa. "Ofllu Mehmed Emin Efendi ve Hatunlar Hakkında İddet Risalesi İsimli Eserinin Çeviri Yazımı ve Tahlili." *GAB Akademi* 3-1 (2023): 27-42
- Öztürk, Eyüp. "Mehmed Emin el-Ofî ve Eserleri". *Trabzonlu Müellifler ve Eserleri (Osmanlı Dönemi)*. Editör: Süleyman Gür-Ahmet Cevdet Karaca içinde 357-384. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023
- Öztürk, Eyüp. "Trabzon'da Dini Hayat." *Trabzon Tarihi*. Editör: Hikmet Öksüz, Veysel Usta, Kenan İnan içinde 2: 551-577. Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 2022
- Peters, Rudolph. "Religious Attitudes towards Modernization in the Ottoman Empire: A Nineteenth Century Pious Text on Steamships, Factories and the Telegraph." *Die Welt des Islams* 1/4 (1986): 76-105
- Pfeiffer, İda. *Doğu'ya Seyahat*. Çeviren Şahzâde Şenay Ataç. İstanbul: Ketebe, 2023
- Savaş, Ali İbrahim. "Genel Hatlarıyla Osmanlı Diplomasisi." *Osmanlı*. Editör: Güler Eren. 1: 643-659. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999
- Shefer-Mossensohn, Miri. *Osmanlı'da Bilim-Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*. Çeviren Kübra Oğuz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016
- Solnon, Jean-François. *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa*. Çeviren Ali Berktaş. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2024
- Stewart, Charles Edward. *Asya'da Kılık Değiştirerek Yolculuk: Bir İngiliz Subayının Anadolu, İran ve Hindistan Hatıraları*. Çeviren Resul Şahsi. İstanbul: Kronik Yayınları, 2024
- Şahin, Hanifi. "el-Hâc Muhammed Emin b. Hasan el- Ofî'nin Cihad Risalesi Bağlamında Siyasete Dair Görüşleri." *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*. Editör: Şenol Saylan-Betül Saylan. 1: 467-477. İstanbul: Değişim Yayınları, 2016
- Teber, Ömer Faruk-Tan, Muzaffer. "Osmanlı Toplumunda Tütün Bağımlılığına Karşı Bir Sosyal Sorumluluk Örneği: Risâle Fî'd-Duhân." *Turkish Academic Research Review* 6-2 (2021): 449-476
- Ubicini, Jean-Henri Abdolonyme. *Türkiye 1850*. Çeviren Cemal Karaağaçlı. 2 Cilt. İstanbul: Tercüman, ts
- Von Moltke, Helmuth. *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. Çeviren Hayrullah Örs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2024
- White, Charles. *İstanbul'da Üç Yıl-Türklerin Örf ve Adetleri, 1841-1844*. Çeviren Zeynep Rona. 3 Cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2023
- Yalçınkaya, M. Alper. *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*. Chicago: The University of Chicago Press, 2015
- Yazıcı, Nesimi. "Osmanlı Telgraf Fabrikası." *Türk Dünyası Araştırmaları* 22 (1983): 69-81
- Yıldırım, Nuran. "Karantina İstemezük." *Toplumsal Tarih* 150 (2006): 18-27
- Yılmaz, Fetullah. "Ofllu Mehmed Emin Efendi'nin Fıkıhçılığı." *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*. Editör: Şenol Saylan-Betül Saylan. 1: 479-486. İstanbul: Değişim Yayınları, 2016
- Yüksel, Emrullah. "Birgivi." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6:191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992
- Tezler /Theses**
- Güven, Ömer, "Son dönem Osmanlı ilmi halleri ve Necatü'l-Mü'minin, Usûl-ü Akâidi İslâmiyyede İlm-i Hâl-i Kebîr ve Amelî İlmihal Adlı Eserlerin Değerlendirilmesi." Yüksek Lisans Tezi, Necmeddin Erbakan Üniversitesi, 2019.